С. В. Шевчук

Українська мова

«Українська мова
(рівень стандарту)»
підручник для 10 класу
закладів загальної
середньої освіти

видавництво ПЕРУН

2018

УДК
Ш

Шевчук С. В.
Ш **Українська мова** (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти/ Шевчук С. В. — К.; Ірпінь : Перун, 2018 — 288с.: іл.

ISBN 978-966-569-325-3 **УДК**

ISBN 978-966-569-325-3
© ВТФ «Перун», 2018
© С.В. Шевчук, 2018

Шановні десятикласники!

Українська мова — найважливіший навчальний предмет: усі інші шкільні предмети не зможете вивчити, якщо вільно не оволодієте державною мовою. Простудіювавши цей підручник, ви вельми ґрунтовно опануєте українську мову та полюбите її.

Пропонований підручник має на меті допомогти вам удосконалити володіння мовними нормами, збагатити ваш словниковий запас, зміцнити навички аналізу мовних явищ, усного і письмового спілкування, засвоїти риторику. Саме на це спрямовано рубрики підручника: «*Повторення вивченого*», «*Це потрібно знати*», «*Мовний проект*», «*Ваша творчість*», «*Мовознавчі цікавинки*», «*Екологія мови*», «*Лексичний мотлох*», «*Що не так?*», «*Кумедна ситуація*», «*Позбуваймося мовних «динозаврів»*, «*Слухаємо й аналізуємо*», «*Мовна гра*».

Виконуючи вправи, особливу увагу звертайте на поради в рубриках: «*Запам'ятайте*», «*Поміркуйте*», «*Правильно — Неправильно*».

Надійним помічником під час виконання вправ, завдань завжди буде поданий у схемах теоретичний матеріал, що репрезентує сучасний стан функціонування української мови, а також словнички та поради щодо виконання вправ.

Отже, пропонуємо разом аналізувати, висловлювати власні думки, узагальнювати, добирати фразеологізми, прислів'я, приказки, готувати виступи-презентації, сперечатися, дискутувати, виконувати тести та легко й із задоволенням вивчати.

Якщо з українською мовою
В тебе, друже, не все гаразд,
Не вважай її примусовою,
Полюби, як весною ряст...
Дорожи українською мовою
Рідна мова – основа життя.

Д. Білоус

Успіхів вам, дорогі десятикласники!

Зміст

Вступ
Теоретичний блок ... 9
Таблиця № 1 — Типи словників ... 10
Таблиця № 2 — Лінгвістичні одномовні словники ... 11
Таблиця № 3 — Спеціальні словники ... 12
Практичний блок ... 13

Поняття норми в сучасній українській літературній мові. Типи норм
Теоретичний блок ... 18
Таблиця № 4 — Типи норм ... 19
Практичний блок ... 20

Лексична норма
Теоретичний блок ... 23
Таблиця № 5 — Лексичне значення слова ... 24
Таблиця № 6 — Типи переносних значень ... 25
§ 1. Омоніми ... 26
Таблиця № 7 — Типи омонімів ... 26
§ 2. Пароніми ... 27
§ 3. Синоніми ... 28
Таблиця № 8 — Різновиди синонімів ... 29
§ 4. Антоніми ... 29
Таблиця № 9 — Різновиди антонімів за сферою вживання ... 30
§ 5. Фразеологія ... 30
Таблиця № 10 — Ознаки фразеологізмів ... 31
Таблиця № 11 — Типи фразеологізмів ... 31
Практичний блок ... 32

Орфоепічна (ортоепічна) норма
Теоретичний блок ... 48
Таблиця № 12 — Предмет вивчення орфоепії ... 48
Таблиця № 13 — Вимова голосних звуків ... 49
Таблиця № 14 — Вимова приголосних звуків ... 49
Таблиця № 15 — Вимова звукосполук ... 51
Таблиця № 16 — Вимова слів іншомовного походження ... 52
§ 6. Поняття милозвучності. Чергування ***у/в, і/й*** як засіб милозвучності ... 52
Таблиця № 17 — Чергування ***у—в*** ... 53
Таблиця № 18 — Чергування ***і—й*** ... 54
Практичний блок ... 54
Таблиця № 19 — Звукові повтори ... 59

Наголос. Основні правила наголошування слів
Теоретичний блок ... 61
Таблиця № 20 — Словесний наголос ... 61
Таблиця № 21 — Нормативне наголошення іменників ... 61
Таблиця № 22 — Нормативне наголошення прикметників ... 62
Таблиця № 23 — Нормативне наголошення дієслів ... 63
Таблиця № 24 — Нормативне наголошення прислівників ... 64

Таблиця № 25 — Наголошення числівників 64
Таблиця № 26 — Наголошення займенників 65
§ 7. Слово і форморозрізнювальний наголос 66
Практичний блок 66

Орфографічна (ортографічна) норма

§ 8. Орфограма. Орфографічна помилка. Принципи української орфографії
Теоретичний блок 70
Таблиця № 27 — Типи орфограм 70
Практичний блок 72
§ 9. Ненаголошені ***е, и*** в корені слова
Теоретичний блок 74
Таблиця № 28 — Ненаголошені ***е, и*** 74
Практичний блок 75
§ 10. Позначення м'якості приголосних звуків на письмі
Теоретичний блок 75
§ 11. Апостроф 76
Практичний блок 77
§ 12. Чергування голосних звуків
Теоретичний блок 79
Таблиця № 29 — Типи чергувань 79
Практичний блок 80
§ 13. Чергування приголосних звуків
Теоретичний блок 83
Таблиця № 30 — Найдавніші чергування приголосних звуків 83
§ 14. Зміни приголосних за словотворення
Таблиця № 31 — Зміни приголосних перед суфіксами ***-ськ-, -ств-*** за творення прикметників та іменників 84
Таблиця № 32 — Зміни груп приголосних ***-цьк-, -ськ-, -зьк-, -шк-, -зк-, -ст-, -к-, -ц-*** 85
Таблиця № 33 — Зміни приголосних за творення вищого ступеня порівняння прикметників (прислівників) 85
Практичний блок 85
§ 15. Спрощення в групах приголосних
Теоретичний блок 88
§ 16. Подвоєння та подовження звуків
Таблиця № 34 — Подвоєння букв на позначення збігу однакових приголосних на межі значущих частин слова 89
Таблиця № 35 — Подвоєння букв на позначення подовженої вимови приголосних звуків 90
Практичний блок 90
§ 17. Правопис префіксів
Теоретичний блок 92
Таблиця № 36 — Префікси 92
§ 18. Правопис суфіксів 94
Таблиця № 37 — Суфікси 95
Практичний блок 96
§ 19. Уживання великої літери
Теоретичний блок
Таблиця № 38 — Власні імена 99

Таблиця № 39 — Прикметники, утворені від індивідуальних назв 100
Таблиця № 40 — Назви держав, адміністративно-територіальні назви 101
Таблиця № 41 — Назви установ, організацій, підприємств, партій, творчих спілок і колективів 101
Таблиця № 42 — Назви історичних епох і подій, знаменних дат 102
Таблиця № 43 — Назви посад, звань, титулів 103
Таблиця № 44 — Назви конференцій, конгресів, найважливіших документів, пам'яток старовини, творів мистецтва 103
Таблиця № 45 — Велика літера в абревіатурах 104
Практичний блок 104
§ 20. Написання складних слів
Теоретичний блок 109
Таблиця № 46 — Складні слова 109
Таблиця № 47 — Правопис складних іменників 110
Таблиця № 48 — Правопис складних прикметників 111
Таблиця № 49 — Правопис складних числівників 112
Таблиця № 50 — Правопис складних займенників 112
Таблиця № 51 — Правопис прислівників 113
§ 21. Правопис службових частин мови
Таблиця № 52 — Правопис прийменників 115
Таблиця № 53 — Правопис сполучників 115
Таблиця № 54 — Правопис часток 117
Таблиця № 55 — Частка ***не*** 118
Таблиця № 56 — Частка ***ні*** 119
Таблиця № 57 — Правопис вигуків 119
Практичний блок 119
§ 22. Правопис слів іншомовного походження
Теоретичний блок 125
Таблиця № 58 — Орфограми ***и — і — ї*** 125
Таблиця № 59 — Орфограми ***е — є*** 126
Таблиця № 60 — Орфограма — апостроф 127
Таблиця № 61 — Орфограма — знак м'якшення 127
Таблиця № 62 — Подвоєння літер 128
Практичний блок 128
§ 23. Прізвища і географічні назви іншомовного походження
Теоретичний блок 129
Таблиця № 63 — Правопис прізвищ і географічних назв іншомовного походження 130
§ 24. Складні географічні назви
Таблиця № 64 — Правопис складних географічних назв 133
Практичний блок 134
§ 25. Правила перенесення слів із рядка в рядок
Теоретичний блок 135
Таблиця № 65 — Орфографічні правила 136
Таблиця № 66 — Технічні правила 137
Практичний блок 137

Морфологічна норма

§ 26. Іменник
Теоретичний блок ... 143
Таблиця № 67 — Відміни іменників ... 144
§ 27. Рід іменників
Таблиця № 68 — Категорія роду ... 145
Таблиця № 69 — Визначення роду абревіатур ... 146
§ 28. Категорія числа іменників
Таблиця № 70 — Число ... 148
Практичний блок ... 149
§ 29. Складні випадки відмінювання іменників
Теоретичний блок ... 153
Таблиця № 71 — Називний відмінок ... 153
Таблиця № 72 — Родовий відмінок ... 154
Таблиця № 73 — Закінчення іменників чоловічого роду в родовому відмінку однини ... 155
Таблиця № 74 — Закінчення іменників — назв діячів із суфіксами *-ар, -ир, -яр* та кінцевим *-р* у родовому та орудному відмінках ... 157
Таблиця № 75 — Закінчення іменників у родовому відмінку множини ... 158
Таблиця № 76 — Закінчення іменників чоловічого роду II відміни у давальному відмінку ... 158
Таблиця № 77 — Знахідний відмінок ... 159
Таблиця № 78 — Закінчення іменників в орудному відмінку ... 159
Таблиця № 79 — Закінчення іменників у місцевому відмінку .. 160
Таблиця № 80 — Закінчення іменників у кличному відмінку .. 161
Таблиця № 81 — Відмінювання абревіатур ... 162
Практичний блок ... 162

Практична риторика

Теоретичний блок
§ 30. Риторика як мистецтво, наука й навчальна дисципліна
Таблиця № 82 — Риторика ... 170
Таблиця № 83 — Актуальність вивчення курсу «Риторика» 171
Практичний блок ... 171
§ 31. Мовленнєва ситуація
Теоретичний блок ... 173
Таблиця № 84 — Компоненти мовленнєвої події ... 173
Таблиця № 85 — Основні елементи мовленнєвої ситуації ... 173
Таблиця № 86 — Мовленнєва поведінка ... 174
Таблиця № 87 — Комунікативна мета ... 174
Таблиця № 88 — Мовленнєва роль спілкування ... 175
Таблиця № 89 — Як стати приємним співрозмовником ... 175
Практичний блок ... 176
Таблиця № 90 — Невербальне спілкування ... 180
§ 32. Слухання
Теоретичний блок ... 182
Таблиця № 91 — Види слухання ... 183
Таблиця № 92 — Цілі слухання ... 184
Таблиця № 93 — Алгоритм активного слухання ... 184

Таблиця № 94 — Типи слухачів 185
§ 33. Моделювання аудиторії 185
Таблиця № 95 — Закон моделювання аудиторії 186
§ 34. Контакт з аудиторією 187
Практичний блок 187
§ 35. Текст як одиниця спілкування 192
Таблиця № 96 — Види текстів 192
Таблиця № 97 — Жанри публічного тексту 193
Таблиця № 98 — Етапи підготови тексту виступу 194
Таблиця № 99 — Поради ораторові-початківцю 194
§ 36. Види читання і записування тексту 195
Таблиця № 100 — Види читання 195
Таблиця № 101 — Види записів 195
§ 37. План 196
Таблиця № 102 — Види плану 196
§ 38. Тези 197
Таблиця № 103 — Види тез 197
§ 39. Тематичні виписки 200
§ 40. Конспект 200
Таблиця № 104 — Види конспектів 200
Практичний блок 202
§ 41. Суперечка як вид комунікції 209
Таблиця № 105 — Учасники суперечки 209
Таблиця № 106 — Різновиди суперечки 210
§ 42. Дискусія 211
Таблиця № 107 — Етапи дискусії 211
§ 43. Полеміка 211
Таблиця № 108 — Полемічні засоби 212
§ 44. Диспут 212
Таблиця № 109 — Форми диспутів 212
§ 45. Дебати 213
Таблиця № 110 — Етапи дебатів 213
§ 46. Мистецтво аргументації 213
Таблиця № 111 — Типи доказів за формою 214
Таблиця № 112 — Конкретно-ситуативні аргументи 214
Таблиця № 113 — Як правильно перебивати опонента 215
Таблиця № 114 — Мета перебивання 216
Таблиця № 115 — Як діяти, коли вас перебивають 216
Таблиця № 116 — Зустрічні методи 217
Таблиця № 117 — Способи дебатування 217
Таблиця № 118 — Помилки під час дебатів 218
Таблиця № 119 — Види запитань 219
Таблиця № 120 — Мистецтво відповіді 220
Практичний блок 220
Тестовий блок 227
Додатки
Словник синонімів української мови 262
Словничок відроджуваних синонімів 278
Складні випадки наголошення 283
Неправильно — Правильно 289

Вступ

Лексикографія. Сучасні лексикографічні джерела: словники, довідкова література. Основні типи словників

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

Повторення вивченого

Лексикографія — розділ мовознавства, що розробляє теорію і практику укладання словників.
Словник — довідкове зібрання слів у формі книги (нині й у комп'ютерному варіанті) з різнорівневою інформацією про них.

Словарь української мови Бориса Грінченка

Тлумачний словник української мови

Лексикографія — словникарство
Лексикограф — словникар

Дові́дник — книжка, що містить стислі відомості з певних питань.

Таблиця № 1

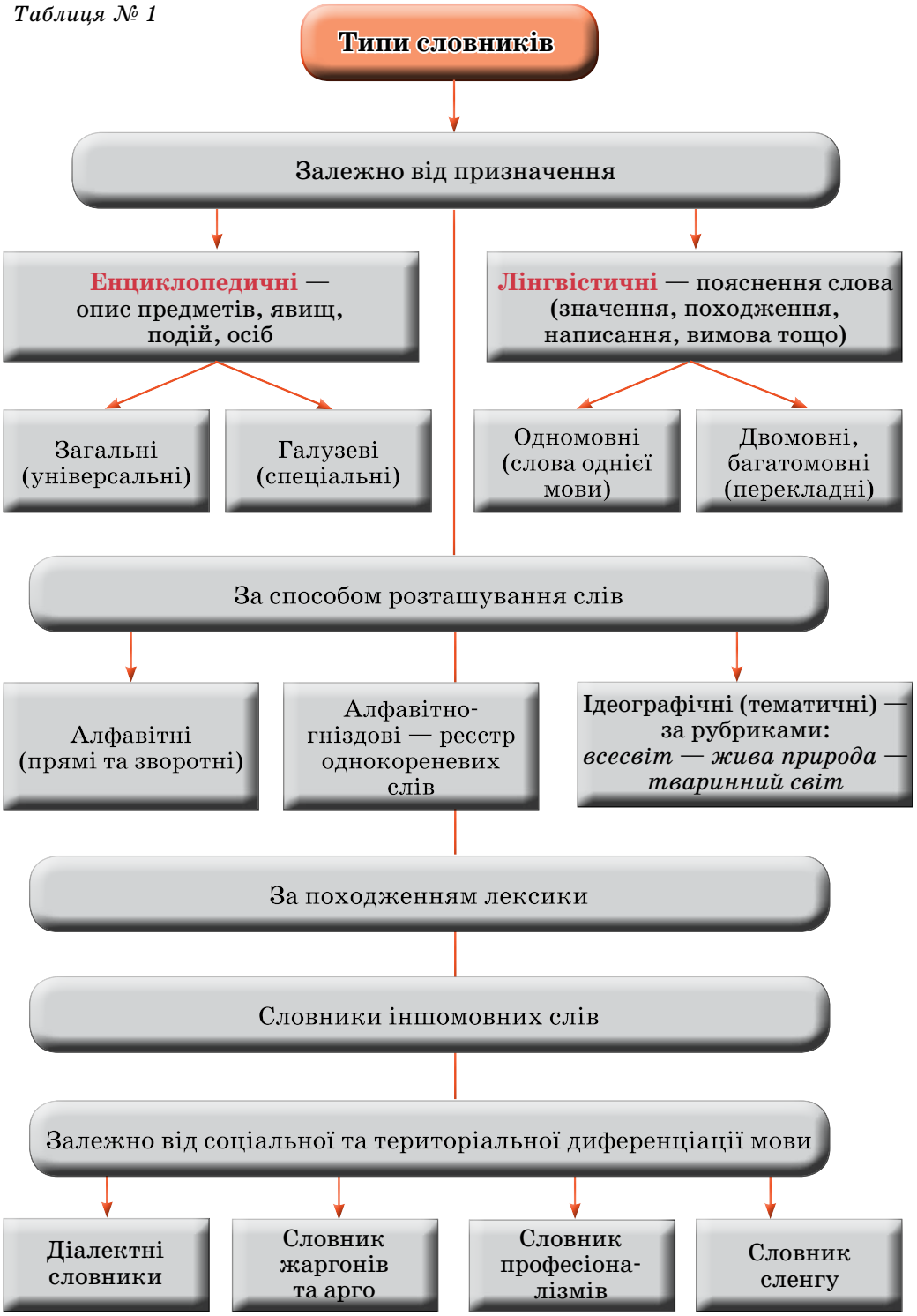
Типи словників
Залежно від призначення
Енциклопедичні — опис предметів, явищ, подій, осіб
Загальні (універсальні)
Галузеві (спеціальні)
Лінгвістичні — пояснення слова (значення, походження, написання, вимова тощо)
Одномовні (слова однієї мови)
Двомовні, багатомовні (перекладні)
За способом розташування слів
Алфавітні (прямі та зворотні)
Алфавітно-гніздові — реєстр однокореневих слів
Ідеографічні (тематичні) — за рубриками: всесвіт — жива природа — тваринний світ
За походженням лексики
Словники іншомовних слів
Залежно від соціальної та територіальної диференціації мови
Діалектні словники
Словник жаргонів та арго
Словник професіоналізмів
Словник сленгу

Таблиця № 2

Лінгвістичні одномовні словники
За типом характеристики слова
Тлумачні — засобами рідної мови розкрито значення слова, граматичні та стилістичні особливості його, подано ілюстративні приклади
Термінологічні
Фразеологічні
Іншомовних слів
Діалектні
Орфографічні (ортографічні) — подано правописну норму
Орфоепічні (ортоепічні) — інформують про правильну літературну вимову і наголос
Етимологічні — подано відомості про походження слів, первісне значення їх, найдавніші форми слова
Словотвірні — демонструють механізм творення слова
Синтаксичні — орієнтовані на особливості синтаксичних зв'язків у словосполученні й реченні
Лексичних груп (синонімів антонімів омонімів паронімів) — подають відповідні ряди слів
Частотні — демонструють ступінь уживання слів у мовленні

Таблиця № 3

Останнім часом особливої ваги набувають **комбіновані** словники, які містять необхідну різнорівневу інформацію про слово.

Сучасна лінгвістика отримала новий вектор — укладання **комп'ютерних словників**, створення машинних фондів національних мов. На відміну від звичайних словників, машинні мають можливість безперервного поповнення, швидкого пошуку слова.

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

1. З'ясуйте за словником, які ще значення має слово **лексикографія**. Запишіть усі значення цього слова до вашого словничка.

2. І. Прочитайте текст Дмитра Пилипчука.

Золоте двадцятикнижжя

Нарешті ми тримаємо в руках перший том «Словника української мови» у 20 томах (видавництво «Наукова думка»)! Видання передплатне; один з нас нічого не знав про нього; інший, філолог і редактор, не тільки **завсідник** книжкових виставок, а й практичний лексикограф, подбав про передплату цього видання і для себе, і для свого друга, і для брата, який живе на Поділлі. Одержуючи цей **фоліант** на 912 сторінок у видавництві, кожен з нас пережив хвилини надзвичайної радості: нарешті, український народ матиме справді потужний, великий **лексикон** своєї мови, опрацьований на високому науковому рівні, і, сподіваємось, буде виданий на такому ж видавничому рівні, як отсей перший том!

Словник нашої мови у 20 томах — це творчий подвиг наших мовознавців, бо щонайменше вдвічі розширено обсяг словника, бо в ньому вперше процитовано десятки нових авторів, яких українська радянська лексикографія навмисне чи вимушено замовчувала, бо, нарешті, лексикографічний процес повністю модернізовано, і це досягнення неможливо перебільшити. І тут я низько вклоняюся Українському мовно-інформаційному фондові, іншим науковим закладам-партнерам і всьому творчому колективу Словника.

Цей Словник має бути в кожній школі, в кожному вищому навчальному закладі, в кожній бібліотеці, він потрібен академікам і членкорам, докторам наук і професорам, викладачам і вчителям, докторантам, аспірантам, студентам, учням, письменникам, журналістам, дикторам радіо і телеведучим, українським та іноземним дипломатам, усім людям, які прагнуть досконало вивчити нашу державну мову.

Це видання унікальне!

ІІ. Виконайте завдання за текстом.

1. Які почуття автор хоче донести до читача?
2. Що ви знаєте про цей словник, чи є він у вашій родині, чи користувалися ви ним?
3. Які ваші практичні потреби задовольняє цей словник?
4. До якого типу належить цей словник:

а) залежно від призначення;
б) за способом розташування слів;
в) за типом характеристики слова?

5. Випишіть із різних словників зразки статей на підкреслені в тексті слова.

3. І. Ознайомтеся з побудовою «Енциклопедії українознавства», «Педагогічної енциклопедії», виберіть із кожної по одній статті про видатних людей нашої держави, педагогів. Визначте особливості викладу матеріалу в названих працях.

Електронний ресурс: litopys.org.ua/encycl/euii.html

II. Складіть для енциклопедичного словника статтю про улюбленого вами письменника, артиста, вчителя.

4. Розгляньте одне з видань «Орфографічного (ортографічного) словника», проаналізуйте будову статей. Складіть словникову статтю до слова *кобзар*. Електронний ресурс: padabum.com/d.php?id=56321

5. 1. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Визначте стиль мовлення.

Словники-довідники з культури мови найчастіше містять лексичні, морфологічні та інші норми української літературної мови, подають труднощі слововживання. Деякі з них видано у формі посібника, а не словника, в них подано широкі коментарі, наприклад: Чак Є.Д. Складні випадки вживання слів (1984); Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо (1991); Культура української мови: Довідник/За ред. В.М. Русанівського (1990); Словник-довідник труднощів української мови/За ред. С.Я. Єрмоленко (1992); Головащук С.І. Українське літературне слововживання: Словник-довідник (1998); Гринчишин Д., Капелюшний А., Сербенська О., Терлак З. Словник-довідник з культури української мови (1996); Головащук С.І. Словник-довідник з українського слововживання (2004). Звісно, цей перелік не вичерпує всього багатства української лексикографії. Широко послуговуємося й іншими довідниками та довідковою літературою (З посібника).

2. Продовжіть текст розповіддю про довідники для школи, якими ви користуєтеся. Схарактеризуйте правописний кодекс.

6. За поданими початками продовжіть розповідь, доберіть заголовок.

1. Користуючись словниками, ви підвищите свою фахову культуру мовлення, зокрема оволодієте правилами правопису…

2. У піднесенні культури мови надзвичайно велику роль відіграють словники різних типів за призначенням. Передовсім це…

7. 1. Прочитайте подані статті до слова *дисципліна*. Визначте, якому словникові відповідає кожна з них, особливості їхньої побудови та їхню зумовленість типом словника.

Дисципліна, (*армійська*) (роз)поря́док; (*особиста*) самоконтро́ль, ви́тримка, ви́триманість; (*у школі*) пове́дінка, пово́дження; (*навчальна*) предме́т, курс, фах, спеціа́льність, га́лузь нау́ки.

Дисципліна (лат. disciplina — вчення) — 1) твердо встановлений порядок поведінки, обов'язків для всіх членів колективу; 2) витримка, звичка до суворого порядку; 3) окрема галузь якої-небудь науки, навчальний предмет (напр., *гуманітарні дисципліни*, *технічні дисципліни*).

Дисципліна[1], и, ж. Твердо встановлений порядок, дотримання якого є обов'язковим для всіх членів колективу. // Витриманість, звичка до суворого порядку. *Платіжна дисципліна*.

Дисципліна[2], и, ж. Галузь наукового знання, навчальний предмет.

2. Створіть словникові статті до слова *менталітет*.

Шануймо оригінальні витвори рідної мови

8. Прочитайте речення. Перепишіть, замінюючи підкреслені слова синонімами, переглянувши «Словничок відроджуваних синонімів» на с. 278. Запишіть виокремлені слова у свій словничок.

1. Словникарі покладаються не на свої власні смаки чи уподобання, а на ту лексичну базу, яка є в їхньому розпорядженні (*З журналу*). **2.** Бачинський з Мартовичем **студіювали** право в університеті у Чернівцях (*В. Стефаник*). **3.** З остаточного тексту вилучено два **уступи**. **4.** Найбільше й найдорожче добро в кожного народу — це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата **скарбниця**, в яку народ складає і своє довге життя, і свої сподівання (*Панас Мирний*). **5. Скарбник** — це той, хто відає коштами, цінними паперами у державних установах і громадських організаціях (*Зі словника*). **6.** Послав тобі нині **ґратуляційну** телеграму (*М. Коцюбинський*). **7.** Коли ваша ласка, дуже прошу прибути о п'ятій годині вечора на залізничний **двірець** (*Д. Бедзик*). **8.** У мові відбито всю минувшину народу, його **дієпис**, його боротьбу (*З журналу*). **9.** Якщо він… надумає саме в ці дні переїздити на новосілля, то ми з великою охотою пособимо йому скласти **книгозбірню** (*Л. Яновська*).

Це треба знати

9. 1. Прочитайте вголос текст, назвіть основні аргументи, чому кожна людина потребує словника синонімів. Яким словником синонімів ви послуговувалися?

Кожен, хто пише, потребує словника синонімів. Складно тримати в голові й мати напохваті усі слова нашої мови. Часто трапляється, що людина береже в пам'яті туманне уявлення про наявність певного нюансу слова, але самого слова пригадати не може. Хто пише або виступає з трибуни, знає такі випадки. І тут на поміч пам'яті приходить словник синонімів.

Синонімічне багатство мови — це культурне надбання народу, його інтелектуальна зброя. Словник доручає цю зброю тим, хто її потребує (*С. Караванський*).

2. Із «Практичного словника синонімів української мови» Станіслава Караванського випишіть п'ять синонімічних рядів (на свій смак), з одним складіть речення.

Позбуваймося мовних «динозаврів»

10. 1. Знайдіть і виправте помилки, правильні варіанти запишіть, скористайтесь додатком на с. 289—298.

У відповідності до закону «Про освіту», діючий порядок, зустрічаються недоліки, слідуючі учні, особисто сам, у жовтні місяці, один раз в місяць, приймати міри, на слідуючий рік, прийняти до уваги, головуючий зборів, знаючий міру, мій власний.

2. З'ясуйте, яких неточностей припустився учень під час спілкування. Запишіть правильні варіанти.

— Я хочу задати Вам питання.
— Вибачаюсь. Ви мене не поняли.
— Скажіть, будь ласка, скільки годин?
— Ви перепутали адресу.
— Дозвольте подякувати Вас.
— Як Ви думаєте, я вірно вчинив.
— Ви, безперечно, праві.

Мовний проект

11. 1. Об'єднайтесь у групи. Створіть рекламу «Словники України».

Мета реклами: спонукати носіїв мови послуговуватися словниками, перевіряючи правильність вживання в мовленні лексичних одиниць.

Форми презентації реклами: реклама, що звучить на радіо, телебаченні, реклама в часописі, рекламний плакат, афіша, буклет, листівка.

Мовне портфоліо

12. 1. Укладіть бібліографічний список тлумачних словників (паперових і електронних) відповідно до таких профілів:

а) правознавство;

б) фізична культура і спорт;

в) математика;

г) економіка і фінанси.

2. Складіть бібліографічний список словників, які допоможуть вам підготуватися до тестування з української мови.

3. Укладіть короткий словничок наголосів, зосереджуючи увагу на тих словах, у вимові яких припускаєтесь помилок.

Довідка: Скористайтеся: Словник наголосів: понад 20 000 слів/С.І. Головащук.— К.: Наукова думка, 2003. Електронний ресурс: www.litmir.me/bd/?b=177737

Ваша творчість

13. Напишіть твір на одну з тем:

1. Словники — музеї слів (С. Пушик).

2. Словник — це Всесвіт, розташований в алфавітному порядку.

3. Роль словників у нашому житті.

4. Вишукана мова — моя мрія.

Самооцінювання знань

1. Прочитайте тлумачення слова *графіка* в енциклопедії, словнику іншомовних слів, словнику лінгвістичних термінів; зіставте статті, зробіть висновок про ідентичність їх чи відмінність, їх зумовленість.

2. Розкажіть, яким словником слід скористатися для отримання інформації про Михайлівський Золотоверхий собор як культову споруду, історичну пам'ятку; опишіть словник, стисло викладіть почерпнуту інформацію.

3. Розкажіть про тип словника і сам словник, яким ви скористаєтесь для отримання інформації про Десятинну церкву як культову споруду, історичну пам'ятку українського народу. Стисло передайте зміст статті. Звідки візьмете відомості про правопис назви?

4. Прочитайте статті до слова *нота* у тлумачному словнику, словнику іншомовних слів, у словниках юридичних і музичних термінів, зіставте всі тлумачення, прокоментуйте їх. Водночас з'ясуйте, чим зумовлено розміщення слова в названих лексикографічних працях.

5. Назвіть словники, за якими з'ясуєте сутність явища, відомого під назвою *Коліївщина*, правопис, вимову слова. Обґрунтуйте відповідь, стисло передайте зміст статті про сутність *Коліївщини*.

6. Якщо у вас є бажання дізнатися про життя й діяльність, внесок у розвиток України *Михайла Грушевського*, то відповідну інформацію знайдете у словнику. Назвіть та схарактеризуйте тип словника і сам словник, розкажіть, що з прочитаного відоме вам, що нове для вас.

7. Назвіть словники, за якими з'ясуєте суть поняття *трипільська культура*, інші відомості про це явище. Схарактеризуйте названі словники. Чи достатньо для здобуття всебічної інформації одного словника — якого? Які інші словники потрібні?

8. До визначних українців належить *Марія Заньковецька*. Хто вона? Якою діяльністю уславила своє ім'я? Коли жила? Про все це ви дізнаєтесь зі словника. Якого типу цей словник? Який саме? Схарактеризуйте тип словника, словник, яким користувались; стисло викладіть зміст статті.

9. За словниками схарактеризуйте слово *до* на лексичному, граматичному, стилістичному рівнях. Назвіть словники й викладіть інформацію з кожного про назване слово. Розповідь ілюструйте.

10. Слово *байка* є омонімічним. Що воно означає? На основі опрацювання відповідних словникових статей розкрийте значення, походження слів-омонімів, стилістичне вживання кожного з них. Назвіть словники, в яких подають потрібну інформацію.

11. З'ясуйте значення, походження, граматичні та стилістичні властивості слова *опришки*. Назвіть словники, з яких отримали потрібну інформацію. Чим відрізняється інформація з «Енциклопедії українознавства» від поданої в інших словниках?

12. З'ясуйте за енциклопедією та лінгвістичними словниками все, що стосується слова *діаспора*. Схарактеризуйте слово на лексичному, етимологічному, граматичному, стилістичному рівнях, називаючи словники як джерело відповідних відомостей.

13. Розкажіть про слово *сім'я* й поняття, ним назване, опрацювавши відповідні статті у словниках різних типів; назвіть їх, обґрунтуйте вибір кожного.

Поняття норми в сучасній українській літературній мові. Типи норм

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

Повторення вивченого

Українська мова — єдина національна мова українського народу.

На ґрунті української національної мови формується і розвивається українська літературна мова.

Літературна мова — це унормована, регламентована, відшліфована форма української національної мови, її складова частина. Завдяки унормованості українська літературна мова однакова на всій території її поширення, для всіх, хто нею послуговується.

Найістотнішою ознакою літературної мови є її унормованість, тобто наявність усталених мовних норм.

Літературна мовна норма — усталені, загальноприйнятні правила, взірці вживання мовних засобів у писемній та усній формі спілкування.

В українській літературній мові унормованою є кожна складова мовної системи: вимова, правопис, словниковий склад, граматика, стилістика тощо.

Вислідом визнання літературних норм є їх кодифікація у словниках і граматиках, що фіксують усталені мовні явища.

Таблиця № 4

[1] У словах, запозичених з грецької мови, літеру *тета* Θ (th) треба передавати через ***т*** замість ***ф***: порівн. ***ортодокс, ортопедія — орфографія, орфоепія.***

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

14. **1.** Розгляньте таблицю «Типи норм» на с. 19. Запишіть назви норм літературної мови і доберіть приклади до них, які ілюстрували б їх вияв.
2. Аргументуйте, чому треба дотримуватися названих правил спілкування.

15. **1.** Прочитайте вголос текст, доберіть до нього заголовок. Випишіть із нього ключові слова і фрази.

Пізнання й опанування будь-якої мови розпочинаємо з найнижчого і фундаментального рівня мовної будівлі — звукового. Правильна вимова і наголошування слів — не тільки елементи культури мовлення. У звуках мовлення як найменших **первнях** відображення світу згорнено всю історію виникнення нашої мови та її сьогодення. Звукова матерія як стрижень її структури резонує й відлунює тим, що в неї закладає природа: який голос, такий і відголос. Є, на думку К. Фослера, неминуча відповідність між уявленням народу про світ, його фантазію і тим, як він вимовляє звуки. М'якість і краса нашої вимови суголосна з красою та **почасти** м'якістю української душі.

Попри неминучі зміни, фонетика — найсталіший і найконсервативніший складник мовної системи. Це та звукова нитка, що сягає найдавнішої історії та нанизує на себе всю мовну систему, творячи з неї неповторність. Це та основа, яка **вможливлює** відбудувати етимологію (походження) слова. У членороздільному звукові проявляє себе його мислетвірна сутність, а в нечленороздільному — почуттєва (*І. Фаріон*).

2. З'ясуйте за тлумачним словником значення виокремлених слів, запишіть їх у свій словничок «Незрозумілі слова» або «Відроджувані синоніми».

3. Визначте, яких іще норм дотримано в тексті, скориставшись таблицею на с. 19.

16. **Поміркуйте!** Прочитайте вислови відомих учених, прокоментуйте їх.

1. За звуком криється множина сенсів, відомих тільки конкретній мові. Отож, звукова генеза слова вкрай національна, власне така, що сягає мовних тайників (*І. Фаріон*).

2. У звуках втілено об'єднану енергію народу (*В. Гумбольдт*).

17. **1.** Позначте наголос в однозвучних словах, визначте його функцію. Для з'ясування значення слів скористайтеся тлумачним словником.

Виступав Богдан Петро і Михайленко Богдан; зайшли Максименко Іван Максимович і Максимович Галина Іванівна; випрасувана білизна, білизна снігу; правило правопису, швець тримає правило; людська шана, людське ставлення; прошу поради, прошу, заспокойтеся; засіяли поле, засіяли зорі; не зроблю помилки, неприємні помилки; не вивчила байки, цікаві байки; щодня приміряти, приміряти обнову зараз; раптово розсипалися черешні, по небу розсипалися зорі.

2. Запишіть 5—6 аналогічних прикладів.

18. Прочитайте подані афористичні думки про мовні норми. Поставте потрібний наголос у вирізнених словах.

1. Випадок з мовлення
вже випав,
А **випадок** таки зостався.
Хлопчак очима покліпав,
Збагнув, в чім річ,
і розсміявся.
Якщо почути таке
випало,
Запам'ятайте про
всяк **випадок** (*В. Маснюк*)

2. Усе минає. Ось і я
постарів
(Чи таки, можливо,
постарів?)
Мабуть (чи **мабуть**)
з горесеріалів.
Аж очманів (чи, може,
очамрів?) (*В. Іванців*)

3. Якщо глузд у вас
здоровий,
Якщо в школі вчитесь
ви,
Не кажімо більше
новий,
Бо насправді слід
"**новий**" (*В. Маснюк*)

4. Не треба говорити так, як усі, «щоб не виділятися», треба звикнути до правильного наголосу і скрізь, з усіма говорити правильно. Тоді й «усі» поступово звикнуть і до **квартал**, і до **феномен**, і до **експерт** (*А. Коваль*).

19. 1. Доберіть і запишіть іменники чоловічого та жіночого роду з префіксами **ви-, від-, за-, над-, пере-, під-, при-, про-, роз-**, утворені безафіксним чи суфіксальним способом, поставте в них наголос (за зразком):

Випадок, витрати, вислуга...

2. Як наголошуємо такі слова?

3. Доберіть і запишіть непохідні прикметники, поставте в них наголос (за зразком):

Новий, старий...

4. Як наголошуємо такі прикметники?

5. Доберіть і запишіть іншомовні слова, поставте в них наголос (за зразком):

Феномен, компроміс, маркетинг...

Запам'ятайте! Слова іншомовного походження зберігають місце наголосу власної мови.

Типовий наголос у групах спільної словотвірної моделі:

аристокра́тія	*кіломе́тр*		*баро́метр*
демокра́тія	*сантиме́тр*		*спідо́метр*
бюрокра́тія	*міліме́тр*		*мано́метр*
діало́г	*фармація*		*кулінáрія*
некроло́г	*поліграфія*	але	*ортопéдія*
моноло́г			

20. Уставляючи пропущені літери чи інші графічні знаки, запишіть слова групами за спільною ортограмою. Сформулюйте правило вживання її в кожній групі слів, наведіть по два самостійно дібрані приклади з такою ж ортограмою.

Дев...т...сот, медал...йон, пр...р...тет, л...мон, інтерв...ю, барок...о, д...аспора, бе...корисливий, воз...єднан...я, ро...хитувати, п...ят...сот, пр...хороший, пр...вітний, буквен...ий, цін...ість, солов...ін...ий, Поволж...я, Натал...ці, нен...ці.

Самооцінювання знань

21. 1. Запишіть текст під диктування.

Симфонія барв

Як гарно на квітчастому лузі навесні! Зачаровано вбираєш зором багатобарв'я кольорів: і ніжну духмяну зелень трав, і переливне буяння квіту, і казкові бризки сонця. У серці зринає спів красі рідної природи і... сум. Як зберегти оцю красу, нерідко отак ненароком і бездумно понищену?! Бо людині необхідний зв'язок із богинею-природою. Подивіться на чари буйноквіття, почуйте волання трави і дерев і все зробіть, щоб нащадкам усміхалася і ростила вічну духовність наша найпрекрасніша на світі земля. Щоб квітувала вона могуттям кольорів, долучала до нашої неперевершеної пісні та до рідного мелодійного слова пахощі рути-м'яти і високість неба, щедрість праці та ніжність серця.

Споконвіку у дивовижних барвах стоїть світ, вражаючи взаємопереходами відтінків і віддзеркалюючи у собі плин часу. Ось сад наструнився і вибухнув у небо весняною силою і яблуневоквітною музикою. А восени він, замінивши яблуневоквіття на жовтобокі та смагляво-червоні яблука, п'янить пахощами плоду і незбагненнобарвною задумою дорослості.

...Пливе життя — в кольорах і в їхніх вічних змінах, у юнацькій бадьорості зеленого листу клена і його червоному зойку напередодні падолисту. Вічна симфонія барв і невтомне пізнання людиною загадки світу.

За І. Вихованцем

2. Звірте написане з надрукованим. Які норми літературної мови ви порушили і чому?

Лексична норма

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

Повторення вивченого

Лексика мови — це всі слова, які в мові вживаються. Слова, поширені в українській літературній мові, утворюють її **словниковий склад.**

Лексичні норми — це вживання слів у властивому значенні та впровадження їх до узаконених семантичних відношень (себто враховуючи багатозначність слова, синонімію, омонімію, паронімію, антонімію та закономірності сполучуваності).

Лексична помилка — це порушення відповідності між явищем і способом його називання, між засобами власної мови і чужої тощо.

Лексичне значення слова — це його основний, реальний зміст. Воно відображає співвіднесеність між звуковим комплексом і предметом чи явищем дійсності. Маючи лексичне значення, слова називають все, що нас оточує в навколишньому світі, що вже пізнала людина і має уявлення про нього.

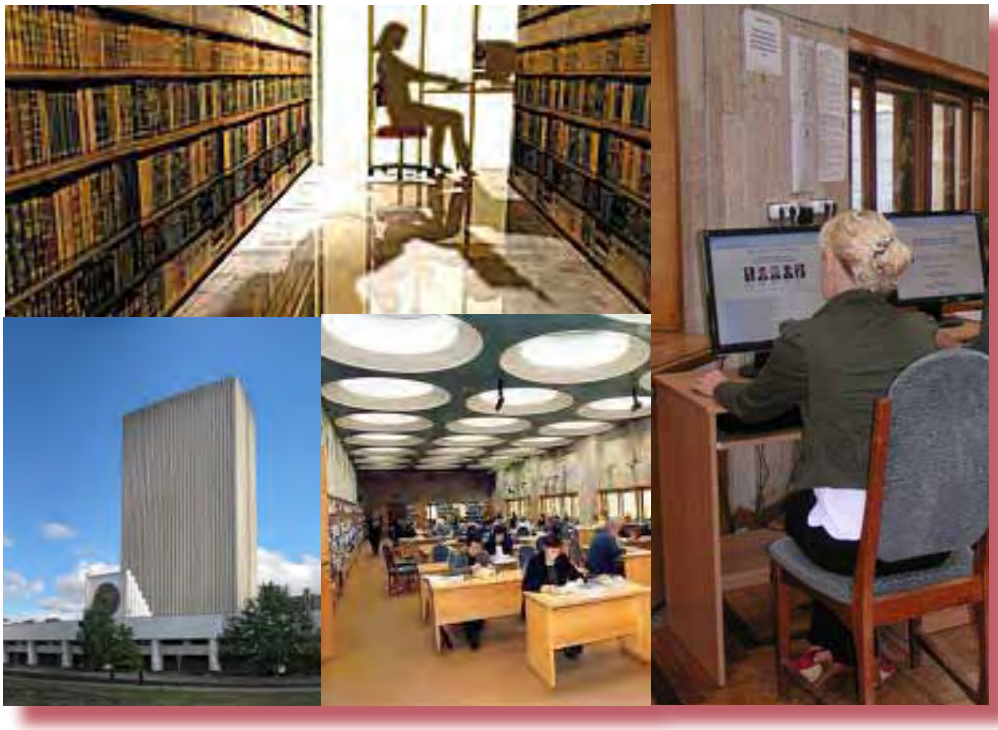

Таблиця № 5

Лексичне значення слова
Однозначні — лише одне значення незалежно від контексту.
родові поняття: *сестра, брат*
назви дерев, рослин, тварин: *калина, волошки, лисиця*
назви явищ природи: *дощ, сніг, вітер*
побутові речі: *виделка*
Багатозначні (полісемічні) — мають два та більше значень залежно від контексту.
Суржик — 1. Суміш зерна пшениці й жита, жита й ячменю, ячменю й вівса.
2. *перен., розм.* Елементи двох або кількох мов, об'єднаних штучно, без додержання норм літературної мови; нечиста мова.
пряме значення — первинне значення слова, що безпосередньо відображає явища об'єктивної дійсності
Батько — чоловік стосовно до своїх дітей
переносне значення — вторинне значення, що виникає на основі перенесення за суміжністю чи подібністю предметів
Батько — перен. основоположник якого-небудь учення.
Шанобливе називання козацької старшини.
Ввічливе звернення до чоловіка поважного віку.

Таблиця № 6

Типи переносних значень
Метафора — перенесення на основі подібності, схожості між предметами, явищами
Характер подібності
Зовнішня подібність різних об'єктів
За формою: *гірський* ***хребет***, ***сонечко*** — *комаха*, ***геркулес*** — *силач*
За кольором: ***золоте*** *волосся*, ***бронзова*** *шкіра*
За звуками: ***барабанити*** *в двері*
За особливостями руху: ***черепашача*** *швидкість*
За емоційним, психологічним враженням: ***гострий*** *розум*, ***чорна*** *заздрість*
Метонімія — перенесення на основі суміжного зв'язку між предметами, явищами
Прізвище автора вживаємо замість його творів: *читати* ***Шевченка*** (автор — його твори), *слухати* ***Моцарта***
Назва міста, вулиці — замість назви їхніх жителів: *шумить* ***Хрещатик***, ***Київ*** *зустрічає гостя*
Назва певного матеріалу — річ, яку виготовлено з нього: *на ньому* ***залізо*** (кайдани)
Синекдоха — перенесення назви частини на назву цілого і навпаки: *йшли* ***капелюхи, кепки і спецівки, окуляри і берети*** (особу називають за частиною її зовнішності, одягу)

§ 1. Омоніми

Від багатозначності треба чітко відмежовувати **омонімію.**

Омоніми — це слова, однакові або подібні за звучанням, але різні за лексичним значенням.

Таблиця № 7

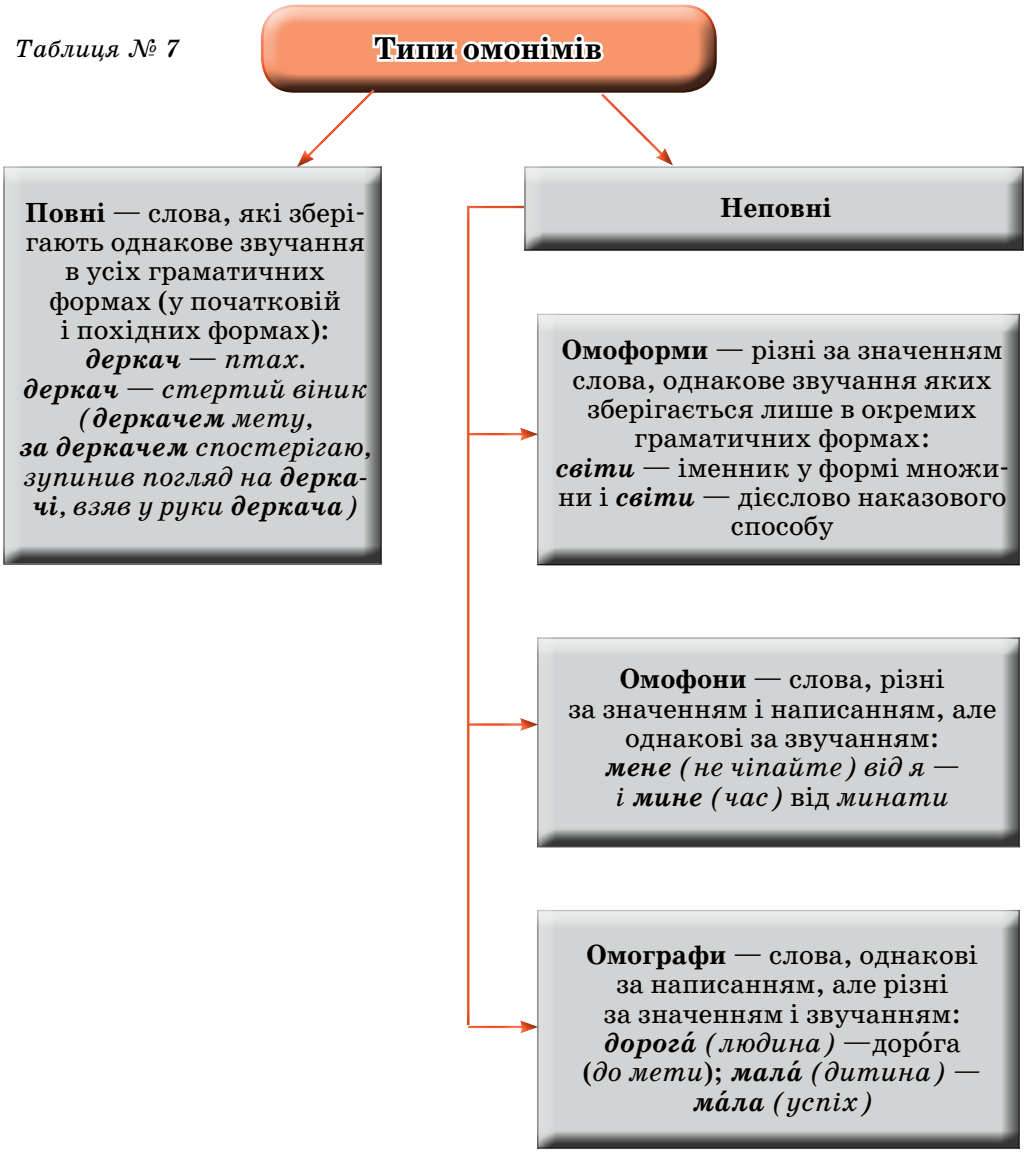

§ 2. Пароніми

Близькі до омонімів, але не тотожні з ними **пароніми** — слова, різні за значенням, але подібні за формою і звучанням.

Гривня — національна валюта України від 2 вересня 1996 року: *п'ять гривень*, *курс гривні*.	**Гривна** — металева прикраса у вигляді обруча, яку носили на шиї.
Громадський — який стосується суспільства, громадян чи окремого колективу; який відбувається в суспільстві або пов'язаний з суспільно корисною діяльністю: *громадські організації*, *громадська думка*.	**Громадянський** — який стосується громадянина як члена суспільства, властивий йому: *громадянський обов'язок*, *громадянська мужність*.
Кампанія — сукупність заходів, спрямованих на виконання певних завдань: *виборча кампанія*.	**Компанія** — 1) група осіб, об'єднаних певними інтересами: *весела компанія*; 2) торговельне або промислове товариство, що об'єднує підприємців: *торговельна компанія*.
Оснований — який ґрунтується на чомусь, в основі якого лежить те, про що йдеться: *оснований на успіхах*, *оснований на праці* (питання *на чому?*).	**Заснований** — який організовує, створює щось: *фонд, заснований президентом* (питання *ким? де? коли?*).
Особистий — який є власністю окремої особи, безпосередньо належить їй: *особисті речі*, *особисті уподобання*, *особиста справа*.	**Особовий** — який стосується особи; відкритий на окрему особу: *особовий склад*, *особова справа*, *особовий рахунок*.
Показник — доказ, ознака чогось; переважно у множині — результати про досягнення чогось: *показник культури*, *економічні показники*.	**Покажчик** — знак, що вказує на напрям руху, розташування чогось; довідкова книжка або довідковий список: *покажчик температури*, *алфавітний покажчик*.
Уява — здатність уявляти — змальовувати, створювати, відтворювати щось у думках, свідомості: *багата*, *художня уява*, *плід уяви*, *спливати в уяві*.	**Уявлення** — знання, розуміння чогось: *викривлене*, *повне*, *помилкове*, *правильне уявлення*; *уявлення про розвиток суспільства*, *давати уявлення*, *складати уявлення*.

Пароніми є активно вживаними словами в різних мовних стилях. Їх вживають у мовленні (як і омоніми) для створення каламбурів, словесної гри; в поетичному мовленні вони виступають засобом створення музичної фрази, їх активно використовують в епіграмах.

§ 3. Синоніми

Синоніми — це слова тотожні чи близькі за значенням, але різні за звучанням: *аргумент, доказ, підстава, обґрунтування; будувати, споруджувати, зводити;* (хату) *ставити,* (з каменю) *мурувати;* (машини) *складати, виготовляти;* (суспільство) *створювати, організовувати;* (світогляд) *формувати, ґрунтувати*.

Синоніми групують у синонімічні ряди (синонімічні гнізда).

Синонімічний ряд — це група слів, що мають однакове чи подібне значення: *істотний, посутній, сутній, суттєвий, дуже важливий, значний, вагомий, поважний.*

У синонімічному ряді всі слова об'єднують навколо **стрижневого** (опорного) слова.

Стрижневе слово — це найуживаніше серед інших, стилістично нейтральне, яке найповніше виражає значення, властиве всім членам ряду.

Наприклад, на означення особи, яка дотримується правил пристойності, нейтральним словом виступає прикметник ***ввічливий***. Навколо нього групуються усі інші синоніми: *чемний, ґречний, вихований, тактовний, обхідливий, коректний, делікатний, ґалантний, люб'язний, ласкавий, уважний*.

Таблиця № 8

Різновиди синонімів

Лексичні — слова, що належать до однієї частини мови і мають відмінності у значенні

Контекстуальні — слова, що мають близьке значення лише в контексті

Абсолютні — слова, тотожні за значенням; різняться лише звучанням: *абетка, азбука, алфавіт; літера, буква, графема; сім'я, родина*

Семантичні (поняттєві, ідеографічні) — стилістично нейтральні слова, що різняться відтінками у значенні: *схвалювати, підтримувати, затверджувати*

Стилістичні — слова, спільні за значенням, але різні за експресивно-емоційним забарвленням, сферою вживання, належністю до мовних стилів: слова *мир, згода, злагода, лад* є синонімами у висловах: *у сім'ї панує* ***мир*** *(згода, злагода, лад)* — розмовний стиль; *підписати договір про* ***мир*** — офіційно-діловий стиль; *боротися за* ***мир*** у світі — публіцистичний стиль

Евфемізми — слова і словосполучення, що вживаються для уникнення брутальних слів чи слів із непристойним змістом: *казати неправду* замість *брехати*; *нерозумний* замість *дурний*

Перифраза (перифраз) — слова, усталені словосполучення, що є описовими найменуваннями предметів, явищ, осіб тощо: "*великий Каменяр*" — *Іван Франко*; "*чорне золото*" — кам'яне вугілля; нафта

Синоніми забезпечують можливість найточнішого висловлення думки, оцінювання певного явища, дають змогу уникнути повторення спільнокореневих або тих самих слів, досягти образності вислову.

§ 4. Антоніми

Антоніми — слова з протилежним лексичним значенням: *веселитися — сумувати*.

В антонімічні пари поєднуються слова на ґрунті спільності понять, що перебувають у взаємній протилежності: *турбувати — заспокоювати*, *слава — ганьба*.

До багатозначних слів можна дібрати кілька антонімів — у них антонімічність виявляється між окремими значеннями:

великий → *малий* (будинок)
великий → *незначний* (внесок)
великий → *невідомий* (артист)

Слова-антоніми належать до однієї частини мови: *світло — пітьма* (іменники); *корисний — шкідливий* (прикметники); *вперед — назад* (прислівни-

ки); *забороняти — дозволяти* (дієслова); ***на** столі — **під** столом* (прийменники в поєднанні з іменниками чи словами, вжитими у їх значенні).

Таблиця № 9

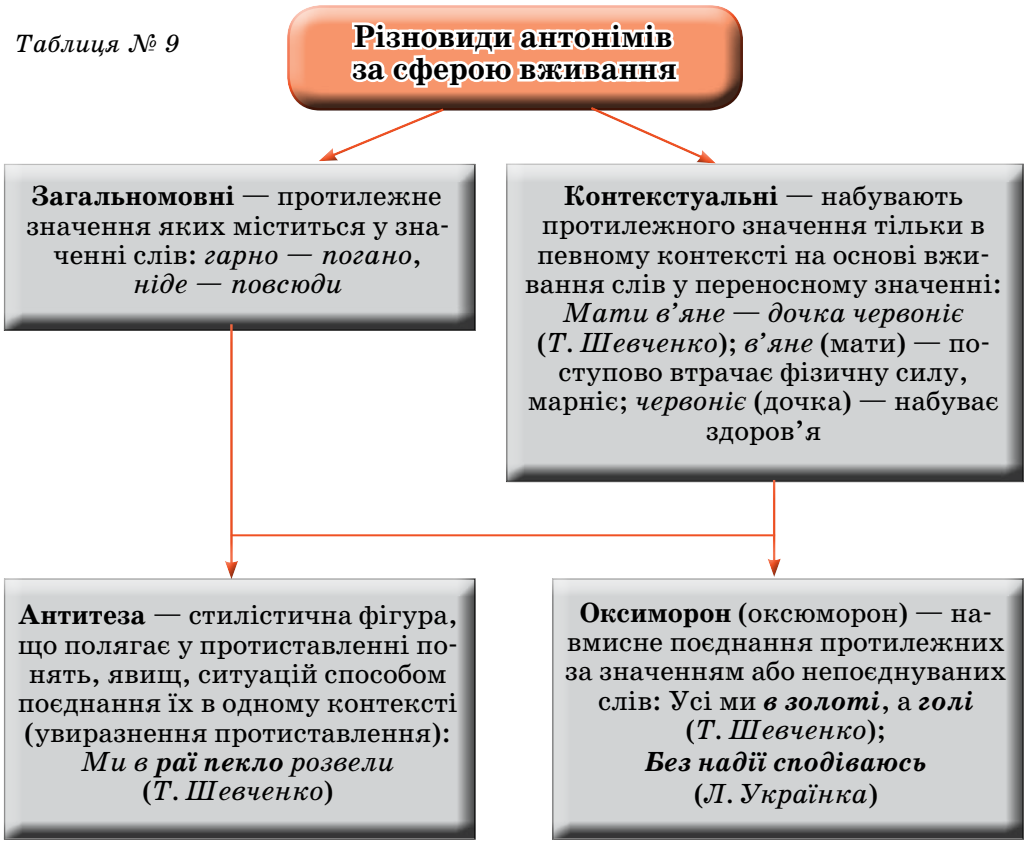

Антоніми вживають для вираження контрастів, протилежностей, для виявлення внутрішніх суперечностей явищ, для характеристики їх у спосіб порівняння за протилежними ознаками.

§ 5. Фразеологія

Фразеологія — розділ мовознавства, в якому вивчають фразеологічний склад мови — фразеологічні одиниці (їхні ознаки, закономірності функціонування в мовленні та процес утворення).

Фразеологізмом (фразеологічною одиницею) називають стійке поєднання двох та більше компонентів, об'єднаних у словосполучення чи речення, що має цілісне значення і відтворюється в мовленні автоматично: *байдики бити* (ледарювати), *лебедина пісня* (останній вияв таланту), *показати, де козам роги правлять* (провчити, покарати).

Ознаки фразеологізмів

Таблиця № 10

- семантична цілісність (неподільність) компонентів фразеологізму (значення фразеологічної одиниці не може бути витлумачене на основі значень тих слів, які входять до неї)
- автоматичність відтворення фразеологізму в мовленні
- стабільність компонентного складу, усталеність порядку слів
- кількакомпонентний склад: *камінь спотикання* (перешкода); *бути на сьомому небі* (радіти)
- можуть вступати в синонімічні й антонімічні зв'язки: *теревені правити — дурниці верзти*; *хоч греблю гати — на заячий скік*

Типи фразеологізмів

Таблиця № 11

Фразеологічні зрощення — семантично неподільні сполучення слів, цілісне значення яких не пов'язане зі значенням тих слів, що входять до їхнього складу: *пекти раків* (червоніти від сорому); *тримати камінь за пазухою* (образитися)

Фразеологічні сполучення — семантично неподільні сполучення, одне зі слів якого може бути замінене іншим: *відвести* ***очі*** *— відвести* ***погляд***; *чисте* ***сумління*** *— чиста* ***душа***

Фразеологічні єдності — семантично неподільні сполучення, цілісне значення яких умотивоване значенням слів, що входять до їхнього складу: *не вішати голови* (не втрачати надії)

За ознакою відтворюваності та усталеністю компонентів виокремлюють ще й такі мовні одиниці, як прислів'я, приказки, народні примовки, крилаті вислови.

Прислів'я — це виражений структурою речення народний вислів повчального змісту, який формує певну життєву закономірність або правило, що є широким узагальненням багатовікових спостережень народу: *Друга шукай, а знайдеш — тримай*; *Краще синиця в жмені, ніж журавель у небі*.

Приказка — народний вислів, близький до прислів'я, але позбавлений узагальнювального, повчального характеру: *Не така лінь, як не хочеться*; *Ні до ладу, ні до прикладу*.

Народні примовки — жартівливі, переважно римовані вислови, що їх вводять у розмову відповідно до ситуації або у відповідний контекст: *Здорові будьте! Тринди — ринди. Знову за рибу гроші*.

Крилаті вислови — влучні вислови видатних людей: учених, письменників, державних і політичних діячів: *Борітеся — поборете* (*Т. Шевченко*); *Я маю в серці те, що не вмирає* (*Л. Українка*); *Бути чи не бути* (*В. Шекспір*).

Окрему групу фразеологізмів становлять складені терміни на кшталт: *неозначена форма дієслова*, *атомна енергія*, *з огляду на зазначене*, *касаційна скарга*, *складати подяку*.

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

22. **І.** Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок.

Кожна мова — це окрема національна та інтелектуально-естетична картина світу, а щоб вона була і здійснювалася, мусить працювати така критична маса лексики, що вирізнятиме її серед інших. Професор Тищенко на основі даних А. Шайкевича, М. Еченіна та інших уклав схему лексичних відстаней мов Європи. Лексична розбіжність між *англійською* та *німецькою* становить 49%, між *українською* та *російською* — 38% (відповідно 62% збігів: 44% лексики морфемно тотожної та 18% — морфемно подібної); між *чеською* та *українською* — також 38%; між *іспанською* та *італійською* — 30%; між *російською* та *болгарською* — 27%; між *чеською* та *польською* — 26%; між *іспанською* та *португальською, німецькою* та *нідерландською* — 25%; між *українською* та *білоруською* — 16%, як і між *норвезькою* і *шведською* та *данською*; між *чеською* та *словацькою* — 15%; між *болгарською* та *македонською* — в межах 10%.

Отож, взаємопереклади між останніми парами мов іноді зводяться до фонетичної адаптації. Наш *суржик* відходить від будь-якої норми — української чи російської — щонайменше на 10%, а то й на чверть лексики. Суржик неможливо внормувати, неможливо скласти його граматики — він такий самий безформний, як і сутність обивательської натури. Суржик — це неповномовність. Це брак стилю. Це брак внутрішнього вертикального начала в людині.

Основним механізмом запуску суржику в просторі мови, а отже, у підсвідомість людини є явище *інтерференції*, себто негативний вплив в умовах нерівноправної двомовності однієї мови на іншу — у нашому випадку російської на українську.

У контексті лексичної норми інтерференція породжує семанитичні кальки, себто перенесення чужомовного значення в українську фонетичну оболонку. Благодатним ґрунтом для семантичних кальок є багатозначність слова, і ще більша тоді, коли система значень слів в інтерферованих мовах не збігається.

Таким, наприклад, словом є російське **отношение**, що має чотири значення. Зовсім не дивно, що ці значення буквально переносять до нашої мови.

Тоді як засадниче незамулене джерело «Російсько-український фразеологічний словник. Фразеологія ділової мови», що його уклали видатні українські письменники В. Підмогильний і Є. Плужник, подає:

Отношение (к кому, чему) — відношення; стосунки; ставлення до *кого, чого*; (матем.) — відношення; (канцелярское) — завідомлення; лист.

Таке саме трактування в Б. Антоненка-Давидовича, який наголосив на термінологічному значенні цього слова: «У математиці, а також у філософії й логіці слово відношення є єдиний відповідник російському науковому терміну отношение, наприклад: відношення $a : b = c : a$». В інших значеннях слід послуговуватися іншими відповідниками.

II. Виконайте завданням за текстом.

1. Випишіть із тексту виокремлені слова у свій словничок, запишіть їхні походження і значення.

2. У тексті названі визначні українці Костянтин Тищенко і Борис Антоненко-Давидович. Хто вони? Якою діяльністю уславили своє ім'я? Коли жили? Підготуйте невеликі розповіді про них.

3. Наведіть приклади кальок із мовлення десятикласників.

Поміркуйте: Які слова псують наше мовлення?

4. Запишіть правильні відповідники до неправильно вжитих, використовуючи тлумачення слова «отношение».

Відношення до нього, у всіх відношеннях, по відношенню до нього, взаємні відносини, мати відношення до випуску.

23. Визначте значення слова *шлях* у поданих реченнях, своє визначення звірте з тлумачним словником.

1. На шлях я вийшла ранньою весною і тихий спів несмілий заспівала, А хто стрічався на шляху зі мною, того я щирим серденьком вітала. 2. Геть! Розступіться, дайте шлях! (*Л. Українка*). 3. Видно шляхи полтавськії, ще й славну Полтаву (*І. Котляревський*). 4. А той чи зостріне, що пізнає Катерину, привітає сина! З ним забула б чорнобрива шляхи, піски, горе: він, як мати, привітає, як брат, заговорить. 5. Їде шляхом до Києва берлин* шестернею, а в берлині господиня з паном і сім'єю (*Т. Шевченко*). 6. Дорога і дорога лежить за гарбузами, і хтось до когось їде тим шляхом золотим (*Л. Костенко*). 7. Як я малим збирався навесні піти у світ незнаними шляхами, сорочку мати вишила мені червоними і чорними нитками (*Д. Павличко*). 8. Мільйони людей поклали свої голови, щоб юнак, якого ми готуємо до вступу на самостійний шлях життя, радів сонцю й зорям, насолоджувався багатством культури (*В. Сухомлинський*). 9. Битим шляхом, дорогою чумаки йдуть… (*Народна творчість*).

24. 1. Користуючись тлумачним словником, визначте, з яким значенням вжито слово ***крутий*** у поданих словосполученнях.

Круті східці, крутий схил, круті роги, круте чоло, крута зміна, крутий норов, крутий вітер, крутий захід, крутий вислів, крута за́гадка, крутий чай, крута каша.

2. Яким є значення слова ***крутий***?

3. Доберіть синоніми (скориставшись словником синонімів на с. 262), де це можливо, до слова **крутий**, запишіть їх.

25. Запишіть п'ять-шість широковживаних сполучень, що з'явились у мові на підставі вживання слів у переносному значенні, розкажіть, на основі чого воно виникає, що означають дібрані словосполучення.

Зразок: Давати зелену вулицю — пропускати без затримки; *зелена вулиця* — досягти мети, успіху без будь-яких ускладнень; як здійснюють рух транспорту, коли горить зелене світло світлофора; переносне значення (метонімія) виникло внаслідок зв'язку між зеленим кольором світлофора, що дозволяє безперешкодний рух транспорту, пішоходів, та безперешкодним досягненням задуманого.

26. 1. Прочитайте строфу вірша Є. Маланюка «Шевченко» і вислів О. Конисського про Шевченка і розкрийте значення слова «*займатися*».

Не поет — бо це ж до болю мало,
Не трибун — бо це лиш рупор мас,
І вже менш за все — «Кобзар Тарас».
Він, ким **зайнялось** і запалало.

От сього часу починає більш розвиднюватися, більш **займатися** на світ, починає дніти в горопашному житті генія українського слова.

Це треба знати

В українській мові слово **займатися** не вживаємо зі значенням «робити, здійснювати щось».

2. З'ясуйте, які ще значення має слово «займатися», скориставшись тлумачним словником.

3. Відповідно до значень цього слова відредагуйте неправильно вжиті словосполучення, правильні варіанти запишіть, уважно прочитавши рубрику «Це треба знати».

Займатися танцями, займатися в інституті, займатися політикою, займатися торгівлею, займатися чимось, займатися побудовою держави, я займаюся.

4. З'ясуйте значення слово «*горопашний*» і запишіть його у свій словничок.

Мовознавчі цікавинки

27. **І.** Прочитайте уважно текст, доберіть до нього заголовок. Якому слову приділено так багато уваги і чому?

Маємо такі слова, що наче перебирають на себе найбільше роботи. Цікаво, що таким роботящим і спільним принаймні для української, англійської, німецької та російської мов виявилося слово *приймати*.

Англійське to take лише в безприйменниковому вживанні має 51 значення, серед яких *брати, захоплювати, привласнювати, користуватися, розуміти, записувати, діяти, містити* тощо, натомість українське *приймати* має 18 значень, які фіксує «Словник української мови» в одинадцяти томах.

Б. Антоненко-Давидович зазначає, що слово приймати є слушним у таких реченнях: 1. Месники дужі ***приймуть*** мою зброю (*Л. Українка*). 2. Ну, немає часу балакати, — ***приймай*** гроші (*словник Б. Грінченка*). 3. ***Приймали*** там мене в селі до комсомольських лав (*М. Нагнибіда*). 4. ***Прийняв*** його Бородай на зиму за харч та одежу (*Панас Мирний*). 5. Та ви мене ***приймаєте*** за вітрогонку? (*І. Нечуй-Левицький*). 6. Лаврін ***прийняв*** драбину (*І. Нечуй-Левицький*).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Перепишіть подані речення (3-й абзац), у дужках розкрийте значення слова *приймати* в кожному конкретному реченні, скориставшись довідкою.

Зразок: Лаврін прийняв драбину (забирати).

Довідка: уважати за когось; брати, взяти; зачислювати до установи; одержувати; давати комусь притулок; пригощати; забирати.

2. Відредагуйте подані словосполучення, запишіть правильні відповідники, зважаючи на значення слова «*приймати*».

Приймати до відома, приймати резолюцію (постанову), приймати міри, приймати вогонь на себе, приймати чергування, приймати силу закону, приймати їжу, приймати до серця, приймати за другого, приймати за жарт, приймати за основу.

3. Запишіть слова *принаймні*, *натомість* до словничка, розкрийте їх значення та доберіть до них синоніми.

Екологія мови

28. Прочитайте речення, назвіть слова, вживання яких не відповідає лексичній нормі. Запишіть відредаговані речення.

1. На слідуючій неділі відбудеться засідання наукового гуртка, у ньому приймуть участь учні нашого класу. Усі вони являються членами цього гуртка. 2. Я рахую, ви вірно кажете. Я поступив би так само. 3. Приведу кілька прикладів. 4. Всі, кого торкається дана тема, повинні висловити своє відношення. 5. На заключення маю сказати. 6. Поступила заява від батьків. 7. Він поступив достойно. 8. Господарство фермера знаходиться неподалік озера. 9. Комісія порахувала за необхідне. 10. Дівчина опинилася у критичному стані. 11. Щодо мого навчання, то мама не мала до мене ніяких проблем. 12. Учителі зустрілися з пропозицією Міністерства освіти і науки України.

Поміркуйте!

29. 1. Прочитайте висловлювання відомого американського мовознавця Дж. Едвардса. Дайте відповідь на поставлені ним запитання.

Ерозія мови неодмінно призводить до ерозії ідентичності її носіїв.

Отже, слова зі своїми значеннями — наче люди з власними думками. Позичені і спотворені думки — як позичені речі та зіпсуті дні життя.

Хто б цього хотів? І кому потрібна чужа ідентичність?

2. Запишіть до свого словничка слова «ідентичність», «ідентичний», «ідентифікувати», їхні значення, доберіть синоніми до цих слів.

30. Визначте у поданих реченнях омоніми, їхні групи. До омонімів кожної групи наведіть аналогічні приклади.

1. Даремно готуватись тим до бою, хто рабство виправдовує добою (*І. Драч*). 2. Ой піду я в чисте поле — там дівчина просо поле. 3. Коси, коса, поки роса. 4. Руса коса до пояса, в косі стрічка голуба. 5. Друга шукай, а знайдеш — тримай (*Народна творчість*). 6. Уже друга година. 7. Сіли гуси на став — білим-білим він став (*М. Рильський*). 8. Дніпро берег риє-риє, яворові корінь миє (*Т. Шевченко*). 9. Корінь слова — одна із його структурних морфем.

Це треба знати

31. І. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Що нового ви дізналися з тексту?

Межимовні омоніми — це слова різних мов, що збігаються за звучанням (формою), але різняться значенням.

Нерозрізнення значень межимовних омонімів призводить до виникнення семантичних кальок — вживання у рідномовній фонетично-морфологічній оболонці чужого значення, на зразок *іти до* ***книжного*** *магазину* замість *іти до* ***книгарні*** (*книжкового магазину*), але *знатися на* ***книжному*** *стилі*, а отже, і порушення законів сполучуваності слів. У житті це провокує ще складніші ситуації, які блискуче описав в оповіданні «Дзвоник» Б. Грінченко.

Наслідки «завмирання» своєї думки сьогодні спостерігаємо повсюдно, і трагедія суспільства — у невмінні це бачити й усвідомлювати. Хоч мова про це кричить!!!

Позбуваймося мовних «динозаврів»

Неправильно: висказати думку, відказати у послузі, добитися результатів, заставити це зробити, кінець кінців, проблема надоїла, учень настоює, підняти питання, складають більше 20%, називати по фамілії, являтися знавцями своєї справи, мішати працювати, засідати цілу неділю.

Кожне слово кожної мови виростає з власного кореня, а відтак вростає у споріднення, національне словесне оточення, набуває свого ланцюга асоціативних зв'язків — і тоді народжуються правдиві тексти і своя мова — «оселя буття» (*З посібника*).

ІІ. Виконайте завдання за текстом.

1. Запишіть правильні відповідники до неправильно вжитих у рубриці «Позбуваймося мовних «динозаврів».

2. Розкажіть, яку ситуацію описав Б. Грінченко (Грінченко Б. Поезії. Повісті. Оповідання. — К., 2002. — С. 393—394).

3. Наведіть приклади межимовних омонімів, з уживанням яких ви маєте труднощі. За допомоги словників з'ясуйте їхні значення; запишіть приклади нормативного вживання їх.

4. Запишіть у свій словничок слово *відтак*, з'ясуйте його лексичне значення, доберіть синоніми.

Що не так?

32. 1. Прочитайте бувальщину, з'ясуйте, яке слово вжите неправильно.

Якось приїхав до Львова підприємливий француз започаткувати свою справу. Їдучи нашим ліфтом, прочитав: «Вантажопідйомність ліфта 5 чоловік». Знаючи добре українську мову, здивовано перепитав: «А хіба жінки ліфтом не їздять?».

2. Доберіть до слова *підприємливий* близьке за звучанням, але відмінне за значенням слово. Запишіть ці слова.

3. З'ясуйте їхні значення, складіть із ними речення.

4. Як називають такі слова?

5. Наведіть приклади подібних слів.

33. Утворіть словосполучення, дібравши зі слів, поданих у дужках, відповідне за змістом до наведених паронімів, узгодивши його відповідно до норм. Скориставшись словником, з'ясуйте значення паронімів.

Дружний, дружній (клас, порада); опанувати, запанувати (матеріал, душа); відрізняти, розрізняти (звуки, звук від літери); прощати, прощатись (друг, образа); відчитати, прочитати (лист, син); кінцевий, прикінцевий (абзац, результат); людський, людяний (ставлення, місце); адрес, адреса (проживання, вітальний); контингент, континент (далекий, відповідний); писемний, письменний (людина, пам'ятка); програмний, програмовий (виклад матеріалу, документ); ігровий, гральний (автомат, кімната); виборний, виборчий (кампанія, орган).

34. Користуючись «Словником паронімів української мови» та «Словником труднощів української мови», з'ясуйте значення поданих слів, із кількома групами їх складіть речення. Як називають такі слова? Чому?

Електронний ресурс: 1. www.twirpx.com/file/178522
2. timso.koippo.kr.ua/viktorina/hrynchyshyn-d-h-kapelyushnyj-ta-slovnyk-trudnoschiv-ukrainskoji-movy/

Абонент, абонемент; мимохідь, мимохіть; шкóда, шкодá; цінний, ціновий; діловитий, діловий; заслухати, прослухати, вислухати; заповіт, заповідь; рідкий, рідкісний.

35. Прочитайте, встановіть відмінності між словами синонімічного ряду. За потреби скористайтеся тлумачним словником. Що об'єднує і відрізняє один синонім від іншого?

Старанно, дбайливо, ретельно, пильно, акуратно; ввічливо, чемно, шанобливо, виховано, з повагою, з пошаною, приязно; бажання, хотіння, охота, жадання, жадоба, жага; сильний, дужий, міцний, здоровий, здоровенний, кріпкий, могутній, потужний, всесильний; думати, гадати, міркувати, роздумувати.

36. 1. Прочитайте триптих «Слово про Україну». Які слова використала авторка для характеристики України? Як називають ці слова? Яка роль цих слів у вірші?

Ласкава, сонячна,
грайлива,
Прекрасна, дужа,
гомінлива.
Вишнева, чиста,
росяниста,
Легка, щаслива,
промениста,
Осяйна, зоряна,
безмежна,
Неподоланна,
незалежна!
Шевченкова, моя,
Франкова.
Вербова,
дивно-калинова.
Велика, горда,
неповторна.
Свята. Єдиная.
Соборна.

Г. Савєнкова

2. Запишіть слово *соборний* у свій словничок, розкрийте його значення, доберіть синоніми до цього слова.

37. Перепишіть текст, вибираючи з-поміж поданих у дужках синонімів такі, що найбільше відповідають контекстові; поясніть свій вибір, зважаючи на зміст уривка, жанр твору. Синоніми яких груп подано в дужках?

Колись давним-давно (не за нашої пам'яті, ще за царя Гороха, ще як земля була тонка), мабуть (видно, певно, напевне, либонь, можливо, може), ще й батьків і дідів наших не було на (світі, планеті, землі), (жив, проживав, мешкав) собі (убогий, бідний, нещасний, злиденний) чоловік із жінкою, а в них був (один, єдиний) син, та й так (-ий, -е) (ледар, ледащо, ледацюга, лінивець, нероба, лежень, дармоїд) той одинчик, що (лишенько, біда, горе, лихо, горенько)! Нічого не робить — і за (холодну, студену, крижану) воду не (візьметься, зачепиться, доторкнеться), а все (тільки, лиш, лише, лишень) на печі сидить та просцем (пересипається, грається, гуляється, забавляється). Ніколи й не злазить. Як (дадуть, подадуть) (їсти, їстоньки), то (їсть, жере, лопає, рубає, уплітає), а не (дадуть, подадуть), то й так (обходиться, перебивається).

(Батько й мати, предки) (журяться, сумують, печаляться):

— Що нам з тобою, (сину, синочку, дитино, дитинко, ледацюго, ледарю, світе ясний, сонечко), (робити, діяти, чинити), що ні до чого (недотепний, нездатний)? Чужі (діти, чада) своїм (батькам, предкам) у (поміч, допомогу) стають, а ти (тільки, лиш, лише, лишень) (даром, дурно, даремно, безкорисно) хліб (їси, переводиш, топчеш, лопаєш, уплітаєш, рубаєш)!

Так йому не до того: сидить та просцем (пересипається, грається, гуляється, забавляється).

(*Народна творчість*)

38. Складіть синонімічні ряди з поданих фразеологізмів, визначте значення, яке їх об'єднує.

Голці ніде впасти, виводити на світло денне, залити за шкуру сала, ні се ні те, пальця просунути ніде, ні сіре ні чорне, смалити халявки, як оселедців у бочці, зривати маску, очима стріляти, підбивати клинки, ні тпру ні ну, ні в тин ні в ворота, яблуку ніде впасти, розкрити карти, бісики пускати, виводити на сухеньке, ні риба ні м'ясо, плюнути ніде, діяти на нерви, ні грач ні помагач, вимотувати душу, допекти до живого, ні Богу свічка ні чорту кочерга.

39. Випишіть з поданих речень антоніми, визначте лексичну основу протиставлення та якими частинами мови виражені антоніми.

1. У небі вітер кучерявий колише теплую блакить, і на землі гойдає трави, і затихає, й знов шумить (*М. Рильський*). 2. Ось і Великдень зверху задзвонив у всі дзвони, а низом розстелив веснянки. У церкві вистоювала старість, біля церкви стрічалися молодість і любов, а під ними бавилося наше дитинство (*М. Стельмах*). 3. І буду ждати кожної години в далекому чи близькому краю одну тебе, тебе єдину. 4. О друже мій, попереду розлука, а зустрічі — чи трапляться вони (*В. Симоненко*). 5. Є слова, що білі-білі, як конвалії квітки, лагідні, як усміх ранку, ніжно-сяйні, як зірки. Є слова, як жар, пекучі і отруйні, наче чад... 6. Для мене любих слів ти не знайшла, бо всі давно їх іншому сказала... 7. З журбою радість обнялась... 8. Сміються, плачуть солов'ї і б'ють піснями в груди ... 9. Як іскра ще в тобі горить і згаснути не вспіла, — гори! Життя єдина мить, для смерті ж — вічність ціла (*О. Олесь*).

40. Перепишіть, підкресліть антоніми. Визначте, які антоніми є контекстуальними.

1. Наснився мені чудернацький базар ... Хто купляв собі Долю за гріш, а хто — і за мільйони. 2. Тінь чорна стрімко надає униз — то білий голуб так

злітає вгору. 3. І відчайдушний танець між ножами шотландки танцювали на столах … А я іду. А я роблю наосліп на міннім полі обережні па. 4. Ненавидять в мені мою скажену силу, ненавиджу я слабкості свої. 5. Є скрипка у Марка. Де хтось би плакав, а Марко заграє. 6. Закінчив польку, починай гопак — грай, Марку, грай, бо дуже гарно граєш! 7. Смеркає — грай. Розвиднюється — грай. 8. Усі мої ліси, удень такі привітні, схрестилися вночі із небом на шаблях. 9. Буває мить якогось потрясіння: побачиш світ, як вперше у житті. Звичайна хмара, сіра і осіння, пропише раптом барви золоті. 10. Але жоден поет не був непоетом. 11. Завихрень — безліч. Тиші — анітрохи. А струсам різним утрачаєш лік (*Л. Костенко*).

41. **І.** Випишіть антоніми з поданих прислів'їв, визначте лексичну основу антонімії, морфологічне їх вираження.

1. Маленька праця краща за велике безділля. 2. Вчення в щасті украшає, а в нещасті потішає. 3. Краще чесно, ніж безчесно. 4. Чорний мак, та смачний, а біла редька, та гірка. 5. Що нива чорніша, то хлібець біліший. 6. Колос повний до землі гнеться, а пустий догори пнеться. 7. Тупий серп гірше гострого руку ріже. 8. Навесні цебер води — ложка болота, а восени ложка води — цебер болота. 9. З добрим поживеш — добро переймеш, а з лихим зійдешся — того й наберешся. 10. Брехня стоїть на одній нозі, а правда на двох. 11. Краще з розумним загубити, як із дурним знайти. 12. Краще відвертий ворог, ніж зрадливий друг. 13. Коли замолоду немає розуму, не жди і на старість. 14. Вдень плющить, а вночі тріщить. 15. У липні на дворі пусто, зате на полі густо. 16. Хвали день увечері, а жінку рано. 17. Отець по-батьківськи поб'є, по-батьківськи й помилує. 18. З праці — радість, а з безділля — смуток. 19. Де щира праця — там густо, а де лінь — там пусто. 20. Без роботи день роком стає.

ІІ. 1. Назвіть загальномовні та контекстуальні антоніми.
2. До контекстуальних доберіть, де можливо, загальномовні антоніми.
3. Запишіть три-чотири інші прислів'я з антонімами.

42. До поданих слів доберіть слова з протилежним значенням. З кількома антонімічними парами складіть речення. За потреби скористайтеся «Словником антонімів» Л.М. Полюги.
Електронний ресурс: padaread.com/?book=36616

Делікатний, одноманітний, оптимістичний, відвертий, усюди, важко, спочатку, аналіз, добро, спокій, захищати, буденний.

43. Розподіліть подані фразеологізми на антонімічні пари, визначте лексичну основу протиставлення, значення та групу фразеологізмів.

Брати близько до серця, зійти з орбіти, вибиватися з колії, кров з молоком, як красна дівиця, зазнати фіаско, бита голова, і кури не клюють, не судилася доля, з глузду з'їхати, на заячий скік, у сорочці народився, де козам роги правлять, вийти на орбіту, з ніг валиться, входити в колію, не брати до уваги, приходити до розуму, шапкою докинути, узяти гору, ні за холодну воду.

44. До поданих фразеологізмів доберіть синоніми (1), антоніми (2). Розкрийте значення фразеологізмів, складіть речення (текст) із фразеологізмами одного синонімічного ряду, з кількома антонімічними парами.

1. **П'ятами накивати; правити теревені; замилювати очі; зчинити колотнечу; впасти в око;**

2. **криводушити; стулити пельку; в поті чола; душі не чути.**

45. Випишіть фразеологізми із поданого тексту. Скориставшись словником, розкрийте їхні значення; визначте різновиди фразеологізмів. З якою метою їх ужито в тексті?

Отож, значить, набачившись за те літо й за ту осінь не тільки смалених зайців, а й смалених сов, нахапавшись усіляких стусанів долі не тільки у спину, а й у зуби, побувши на коні й під конем, пізнавши, почім ківш лиха, я нетерпляче очікував, коли вже нарешті розпрощаюся з Одаркою Дармограїхою. Не скажу, що я був у неї і товкачем, і помелом, як не скажу і того, що годувала вона мене лиш сіллю до оселедця чи калачем та ще в спину рогачем. Але ж надокучило так бути не самим собою, а за телицю позиченим, що взяв путівку — і дременув у білий світ...

Не варто, либонь, і справді бути отим Хомою, що мріяв заробити на качалках: одну продав, а дев'ять на плечах баби побили! Ген як говорять. Говорять, що й чорт на старість подався в монахи, щоб у монастирі замолювати гріхи, що й мені час за розум братись, не набувати свіженьких гріхів, а збуватись старих (*Є. Гуцало*).

46. Користуючись працею «Крилаті вислови в українській літературній мові» А.П. Коваль та В.В. Коптілова, встановіть значення поданих фразеологізмів, джерело первинного вживання їх.

Електронний ресурс: www.studmed.ru/koval-ap-koptlov-vv-krilat-vislovi-v-ukrayinsky-lteraturny-mov_301166000ec.html

Життєвий простір; житейське море; вітер з України; іду на ви; садок вишневий коло хати; буря у склянці води; щоб усі слов'яни стали добрими братами; самозакоханий Нарцис; сади Семіраміди; не можна двічі увійти в ту саму річку; стоїть гора високая.

47. Наведіть 7—10 крилатих висловів, походження яких пов'язане з українською художньою літературою. Назвіть прізвище автора і його твір, у якому вперше вжито вислів.

48. Випишіть зі збірки «Українські народні прислів'я і приказки» прислів'я та приказки на різні теми. Визначте, які сторони життя відображено в кожному вислові, як зміст його пов'язаний з часом створення.

Електронний ресурс: chtyvo.org.ua/anthors/sukhobrus_halyna/ukrainski_narodni_pryslivia-ta_prykazky/

49. Перепишіть речення. Виокремте фразеологізми, визначте, до якої групи належить кожен із них, яке значення має. Окремо визначте а) примовки; б) прислів'я.

1. І справді! Як наше не в лад, то ми з своїм назад! Прощайте, пане уродзонний! Тільки глядіть, щоб не чухалися, як дворянство крізь шаблі випаде. 2. Чув я, що Жолудь нечисті гроші має, від самого, не при хаті згадуючи, сатани, то, може, й другі так само достали... 3. Ха! Чого там бояться? Страшно тілько без грошей, а з грішми, сказано ж, і чорт не брат. 4. Люди аж за животи беруться та регочуть, а він рад, що на посміх здався, та ще гірше! 5. Отак!.. Зділайте милость, візьміть двадцять, а решту потім, за мною не пропаде. 6. Ви думаєте, я мало трусився в городі? Танцював так, що і зуб на зуб не попадав. 7. А як вийшов на улицю, то вже й землі під собою не чув. 8. Кругом люди, щось балакають, не розберу... Пропасниця мене б'є... Аж прийшов казначей. Я увесь затрусився. Іти чи не йти? Зціпив зуби, підійшов до віконця... 9. Іду та всім усміхаюсь... А якийсь пан питає: «Чого смієшся? Раденький, що дурненький?» 10. Оце! Яке ти слово сказав — украдемо! Боже борони! Ти собі цього не думай... Я, слава Богу, вік прожив, а й тріски чужої не взяв! (*І. Карпенко-Карий*).

50. Запишіть речення, дібравши замість крапок потрібний фразеологізм із довідки. Розкрийте значення, мету вживання, визначте групу фразеологізму.

1. Вітряки намотують на крила... І час, але вже небо за ними не має... . 2. А де ж та дорога, що єднає небо й землю? Про неї я знав, як тільки... . 3. Недарма кажуть: ... . 4. Я це зрозумів як дозвіл і одразу ж ... . 5. Правда, любов буває всяка: ... . 6. Така програма всім ... . 7. Наймичка насочується сміхом,... і аж три ямки: дві на щоках, а третю на підбородді. 8. У батька від безсилля і злості памороззю очі, а в жилах на скронях більшало крові. "...". 9. Я, пригадуючи сподіванки нашого полісовщика, одчайдушно... . 10. А я, старий, і... — мало не повірив баламутству. 11. А ти, видно, хлопче, — ... . 12. Ніхто не вгадає, які ... в чоловіка. 13. Маленький картузик прикриває маленьку голову Юхрима, в якій ... добрим думкам. 14. Такий великий, а що витворяє ...? 15. "Чи за тобою, Сину,...?" — занепокоєно стрічає мене, захеканого, на порозі мати. 16. "Ось, тату, ... маємо собі нового читальника, ...", — каже батькові син (*М. Стельмах*).

Довідка: Ні сіло ні впало; бабине літо; любив вовк кобилу, та залишив хвіст і гриву; ні кінця ні краю; прошу любити й жалувати; зіп'явся на ноги; продаючи білі підківки зубів; сто вовків гналось, чи щось цимілося під ногами; бідному Савці нема долі ні на печі ні на лавці; вуха розвісив; "Хоч ти мене живцем не пиляй. Що я можу зробити, коли, де не стану, на злидні наступаю?"; припала до душі; пускаюся берега; чи ти сорому і клепки заодно позбувся?; джмелі гудуть у голові; не в тім'я битий; не було де розгулятись.

51. **І.** Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Що нового ви дізналися із тексту?

Серед понад 6 тисяч мов світу (власне європейських близько 225) немає «чистих мов», як і чистих етносів. Одна з найпоширеніших мов світу — англійська — містить у своєму лоні життя 350 мов та близько 60% французьких запозичень. Академік О. Трубачов, спираючись на етимологічний словник російської мови німця М. Фасмера, з 10 779 слів власне російських називає лише 93 слова; у польській

мові, за етимологічним словником Ф. Брюкера, знайдено 91 щире польське слово; а в чеській, за словником Голуба-Конечного, 177 власне чеських слів.

Українська також не залишилася у незайманих паннах і прийняла на себе ще у так званий дописемний час **кельтизми** (ірландська, валлійська мови): *будинок, сало, пекло, влада, Галичина, цебро*; **грецизми**: *левада, океан, лиман, мак, ідея*; **латинізми**: *юрист, прокурор, нотаріус, адміністрація, документ, резолюція*; **старослов'янізми**: *жертва, благодать, вождь*; **тюркізми**: *гайдамака, козак, яничари, каторга*; **арабізми**: *борг, кава, хабар, шана, шановний, бензин, мафія*; **полонізми**: *уряд, вирок, поєдинок, керувати*; **чехізми**: *праця, ганьба, гасло, власний, вагатися*; **росіянізми**: *самовар, чиновник, начальник, указ, нагідка*; **французькі запозичення**: *режим, асамблея, парламент, дебати, прем'єр, кар'єра, бюлетень* та ін.

Збагатила наша мова також своїх найближчих сусідів, зокрема **польську**: *жнива, гречка, крашанка, розлука, череда, ватага, гулять, господар*; **російську**: *повстанці, пасіка, пасічник, знахар, підполковник, чумак, корж, хата, дівчата, хлібороб, косовиця, рясний, тітка, зволікати, облік, прохати*; **угорську**: *череда, редька, стріха, галушка, досить*; **литовську**: *тривати, вечерять, окрайчик, онук, діжка*; **румунську**: *гриб, кожух, ясла, тато* тощо.

Постає запитання, чи ця повінь різномовних запозичень не затопить ґрунту власної мови? Як і де спорудити греблю, щоб зберегти мовну самобутність?

Українська мова на початку XXI ст. опинилася між Сциллою та Харибдою російських та англійських запозичень. Ось тільки окремі **суржикізми — варваризми** (від грец. βαρβαρισμός — «властивий іноземцеві», себто іншомовні слова та звороти, що не стали загальновживаними і повністю не засвоїлися в мові): **беушне** *обладнання*, **біжучий** *рік*, **біжучий** *рядок*, у **даному** *класі*, **в послідуючому породили** *ряд порушень*, **до сих пір**, **до слідуючого** *голосування*, *з довідки* **слідує**, **завірити** *вас*, **застопорилося** *питання*, **именно** з *цього запитання*, **каждий** *учень*, **круглодобово**, **мало того**, **наоборот**, **не соізволили** *прийти*, **не хватає** *часу*, **основоположна** *тема*, **протиріччя**, **співпали** *думки*, **спірне** *питання*, **тим не менше**, **у противному** *випадку*, **учбово**-*спортивний корпус*, **ущемлювати** *в правах*, *хочу* **відмітити**, **чуть-чуть** *пізніше*, *я* **відказався**, *якщо* **получу**.

Ці «перли» — це живосилом перенесені та здебільшого фонетично пристосовані до української мови росіянізми-варваризми, потреба в яких цілком безглузда.

Другий фронт окупації сучасної української мови пов'язаний з англомовним наступом. Гадаю, що англійські запозичення прорвали греблю нашої мови не так з огляду на процеси глобалізації чи інтернаціоналізації світу, як через невіднайдення сили у самій собі — себто мові. Хоч ці творчі можливості насправді очевидні й дуже активні. Про це свідчать нещодавно видані «**Словник-довідник. Нове в українській лексиці**» (2002 р.), «Словники лексико-словотворних інновацій» (2004, 2007 рр.)

Серед намулу англіцизмів у нашій мові найпоширеніші ті, що стосуються економічної царини і мають українські відповідники, наприклад: ***брокер***, ***маклер***; ***дистриб'ютер***; ***комісіонер***, ***ріелтер***, ***трейдер***.

Сучасна мова, крім уже звичайних ***тренінг***, ***імідж***, ***іміджмейкер***, ***мінішоп***, ***маркетинг***, ***провайдер***, ***екзитпол***, ***бігборди***, ***рейтинг***, ***ситилайти***, нещодавно «збагачена» дуже частотними ***месидж***, ***онлайн***.

Не відкидаючи виправданої потреби в запозиченні англійської лексики (про це свідчать вмотивовані групи англіцизмів у політико-економічній, технічній, культурно-історичній діяльності), природно було б ... (*І. Фаріон*).

II. Виконайте завдання за текстом.

Позбуваймося мовних «динозаврів»

1. Дайте відповіді на запитання, що їх поставила авторка тексту (с. 42).
2. Відредагуйте подані в тексті суржикізми-варваризми, запишіть у два стовпчики: **Неправильно — Правильно**.
3. Запишіть англіцизми і доберіть до них україномовні відповідники.
4. Запишіть приклади англіцизмів, якими ви послуговуєтесь у мовленні і вважаєте їх обов'язковими.
5. Запишіть слова *крашанка*, *царина* до свого словничка, з'ясуйте їхні значення, доберіть до них синоніми.
6. Напишіть повідомлення «Запозичення: збагачення мови чи її заміна?» Скористайтеся завершальним абзацом тексту. Прочитайте також: **Селігей П.** Що нам робити із запозиченнями?// Українська мова — 2007. — №3, С. 3–16; №4, С. 16–32.

52. **I.** Мовознавець В. Радчук змоделював українсько-англійську недомову. Прочитайте вголос текст.

— Гадаєш, **піпл буде** без **бонусу** й **пресингу толерувати інвазію офшорних брендів у прайс-листах** наших **маркетів і на біг-бордах**? — **зі смайлом на фейсі проартикулював бой-френд іміджмейкер офіс-менеджерці за бізнес-ланчем з бренді й чикен-київ** у **снекбарі фітнес-центру**.

II. Дайте відповіді на запитання:
1. Чи сподобався вам цей текст?
2. Чи все ви зрозуміли?
3. Які слова із тексту ви вживаєте у мовленні?
4. Ужиті слова — це модні слова?

III. Виконайте завдання за текстом:
1. Випишіть не зрозумілі вам слова, з'ясуйте їхні значення.
2. Запишіть слово *толерувати* у свій словничок, з'ясуйте його значення, доберіть синоніми.

53. **I.** Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок.

Стислість не лише надає мові сили — вона творить простір для глибини думання і збурює почуття. Майстер слова О. Гончар зауважив: «*Роман як ракета: десять зайвих грамів — і не полетить*». Теперішня словесна зайвина не дає польоту цілій країні: за зайвими словами — порожнеча думок. Порожнеча думок породжує неправду, яку ховають в оболонки мертвих слів.

Багатослів'я (вживання слів, зайвих не тільки для повноти змісту, а й для стилістичної виразності) зазвичай виникає через поєднання запозиченого і питомого слова, що передають те саме значення: *адміністративний* **менеджмент** замість **керівництво чи управління**; *акцентувати увагу* замість **наголошувати**, **зауважувати або акцентувати**; *відтінки нюансів, вільна вакансія, захисний імунітет, інша альтернатива, колеги по роботі, конкретний адресат, найбільш оптимальний, основний лейтмотив, пам'ятний сувенір, прейскурант цін.*

Ще один різновид багатослів'я зумовлений повторенням тих самих питомих або запозичених слів у різних граматичних формах: *взаємостосунки* (форма має надлишковий складник), треба вживати *взаємини* або *стосунки*, *є присутній* (*голова є присутній*), *конкретніше конкретизувати, на сьогоднішній день, свій власний внесок, своя особиста думка.*

Нині словесна надлишковість охопила всі стилі та форми мовлення: усного і писемного. Наприклад: *у лютому* ***місяці***; ***в скорому майбутньому***; **давайте**

задавати питання *по суті* ***питання***; *зросли вимоги* ***у справі навчання*** і ***виховання***; *розмову почали* ***говорити***; *тривалий* ***період*** *часу*; *хотів би* ***привести*** *уточнення*; *ці аргументи* ***не були прийняті*** *до уваги*; ***що-небудь конкретно*** *зробити*.

Ця пуста мова не варта доброго слова (*З посібника*).

ІІ. Виконайте завдання за текстом.

1. Які мовні явища описано в поданому тексті?

2. Відредагуйте подане в тексті багатослів'я, запишіть у два стовпчики: **Неправильно — Правильно.**

3. Наведіть приклади тавтологічних фразеологізмів, наприклад:

криком кричати.

4. Наведіть приклади прислів'їв та приказок із тавтологією, наприклад:

Що там **говорити**, *коли нічого й* **балакати**.

5. Наведіть приклади тавтології у творах українських письменників: Т.Г. Шевченка, П. Куліша, В. Стуса та ін. Наприклад:

Коли ж орда про тебе брехні меле,
Ти на **дурну дурноту** мовчки плюй.
П. Куліш

Ваша творчість

54. На основі виконаних вправ складіть текст-рекомендацію «Як уникнути помилок у мовленні».

Мовне портфоліо

~~*Проект «Музей одного слова»*~~

Об'єднайтесь у групи по 5—6 осіб; кожна група вибирає одне слово і систематизує інформацію про нього з різних лексикографічних джерел, а потім презентує її у класі.

Лексичний мотлох

55. 1. Прочитайте оголошення на залізниці. Чи є в тексті нормативні слова? Які слова вжито неправильно?

При неспівпадінні прізвища або з виправленим прізвищем пасажир являється безквитковим зі всіма звідси витікаючими наслідками згідно правил перевозки.

2. Запишіть правильний варіант цього оголошення.

Це треба знати

56. І. Прочитайте текст. Чи доводилося вам брати участь у дискусії?

Дискусія (від лат. discussio — дослідження, розгляд) — діалогічний метод творчої діяльності групи осіб, побудований на публічному, доброзичливому обговоренні актуального, але спірного питання і спрямований на певний позитивний результат. Дискусія — це відкритий діалог.

Справжня дискусія — не суперечка, не з'ясування стосунків, вона передбачає об'єктивне й доброзичливе обговорення питання з обов'язковою повагою як до своїх прихильників, так і до опонентів (*З підручника*).

Дискусія

ІІ. Проведіть у класі дискусію на одну з тем: а) «Які слова руйнують наше життя?», б) «Чи потрібні мові запозичення?»

Повідомлення

Напишіть повідомлення на одну з тем: «Лексичну норму відображають насамперед словники», «Жорстокі слова», скориставшись ілюстрацією на с. 23.

Самооцінювання знань

1. Прочитайте, чи до однієї групи слів, що їх виокремлюють за семантичними зв'язками між ними, належать подані нижче слова. Якщо так, то назвіть, схарактеризуйте її, якщо ні — переділіть слова на відповідні групи, обґрунтуйте поділ.

Формулювати, висловлювати, формувати, викладати, окреслювати, визначати, складний, складання, ви́борний, вибо́рний.

2. Прочитайте, з'ясуйте, чи можна об'єднати наведені слова в одну групу за семантичними зв'язками між ними. Якщо так, то назвіть і схарактеризуйте цю групу. Якщо ні — виокреміть відповідні групи, схарактеризуйте кожну.

Іде заняття, іде дощ, іде людина, іде зима; шкода́ часу, велика шко́да; вихо́дити з квартири, ви́ходити хворого; цвіте калина, цвітуть небеса, цвіте юність; лі́карський огляд, ліка́рські рослини.

3. Визначте, чи однакове значення має слово *мати* у висловах, і чи однакове воно за стилістичним вживанням. Обґрунтуйте відповідь.

1. Рідна мати моя, ти ночей не доспала (*А. Малишко*). 2. Батько і мати — великі дві сили, що нам дарують радість і тепло (*В. Крищенко*). 3. У нашім раї на землі нічого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитяточком малим (*Т. Шевченко*). 4. Воронцов усім у полку був як мати (*О. Гончар*). 5. Земля — наша мати-годувальниця (*Народна творчість*). 6. Ти — рідна матінка, моя земля (*М. Мозговий*).

4. Визначте, з яким значенням вжито слово *батько* у висловах, чи ілюструють ці вислови усі значення, властиві слову. Відповідь обґрунтуйте з покликанням на словник. Якого типу цей словник?

1. Багато бачив я гарних людей, але такого, як батько, не бачив (*О. Довженко*). 2. Будеш, батьку, панувати, поки живуть люди… (*Т. Шевченко*). 3. О батьку мій! Усе життя я буду дорастати до мудрості твоєї… (*Д. Павличко*).

5. Визначте, чи є синонімами виокремлені слова, обґрунтуйте своє визначення. Якщо так — продовжіть синонімічний ряд, якщо ні — доберіть синоніми до кожного з цих слів.

Багато місць чудових є, та люблять всі свою ***домівку***. І я люблю ***гніздо*** своє — мою зелену ***Борщагівку***… хоч всім нам домом є ***Земля*** (*І. Валь*).

6. З'ясуйте, чи однакове лексичне значення має в поданих реченнях слово *лист*. Чи всі властиві йому значення проілюстровано? Перевірте за словником.

1. Багряний ***лист*** в саду кружля (*Д. Луценко*). 2. А сини з усіх кінців світу шлють до матері ***листи***, телеграми… (*М. Луків*).

7. Визначте, яке лексичне значення, його різновид (пряме/переносне; різновид останнього) мають виокремлені слова. Наведіть самостійно дібрані вислови з іншим значенням цих слів.

Добрі вісті не лежать на місці; ***добра*** голова не скаже пусті слова; ваше діло — ***добре*** слово; ***добра*** страва — пшоняна каша.

8. Складіть речення з поданими нижче словами, вживаючи їх як омоніми. Обґрунтуйте різновид омоніма.

Зважити, засновувати, акція, обпилювати, гриф.

9. Виокремлені слова є омонімами. Доведіть це, записавши поряд словосполучення з такими словами. Розкрийте значення омонімів, назвіть групу, до якої вони належать.

Сила народу; ***моторний*** хлопець; невідомі ***світи***; подія ***варта*** уваги; кваліфікований ***дипломат***; електричний ***розряд***.

10. Чи однакове значення мають наведені слова та до якої групи лексики за значенням вони належать? Обґрунтуйте визначення; складіть зі словами речення.

Кампанія — компанія, комунікабельний — комунікативний, пам'ятний — пам'ятковий — пам'ятливий.

11. Випишіть із тексту синоніми, доповніть синонімічні ряди, визначте спільне лексичне значення їх та відмінності між членами рядів.

Безсилля — негативний стан людини, в якому відображено неможливість, нездатність або невміння виконати певну роботу, задовольнити певну власну потребу. Особливо гнітючим є безсилля для активних, енергійних та ініціативних особистостей (*Короткий психологічний словник*).

12. Визначте, до якої групи за значенням належать слова ***оригінальний — застарілий*** (погляд на щось), обґрунтуйте визначення. Поєднайте багатозначне слово ***застарілий*** з іншими за змістом, доберіть до кожного значення антонім.

13. Запишіть словосполучення відповідно до мовної норми.

Дякуючи батькам, можу навчатися в гімназії; з'явився по виклику; запізнились завдяки заторам на дорозі; зустрінемось на слідуючий день у 9 годин ранку; нарада відбудеться згідно наказу директора; підвести підсумки роботи за місяць; у класі відкриті вікна; виходити на слідуючій зупинці; слідуючі члени групи; пройти пішком до школи; прийняли участь у лінійці; не прийшов до школи по хворобі.

14. Запишіть словосполучення відповідно до мовної норми, вибравши потрібне слово з поданих у дужках, запишіть його значення.

Знак (питання, запитання); для мене це болюче (питання, запитання); отримати кореспонденцію до (запитання, питання); в екзаменаційному білеті три (питання, запитання); ставлю вам таке (питання, запитання); розв'язати це (питання, запитання) треба негайно; учитель звернувся до учнів із (питанням, запитанням); ви порушили цікаве (питання, запитання).

15. З'ясуйте за допомоги словника походження і значення поданих слів. Доберіть і запишіть синоніми до цих слів (скористайтеся словником синонімів, поданим у кінці підручника на с. 262—278).

Анотація, аргумент, вето, гуманний, дебати, де факто, етика, ідея, парадокс, тріумф, юрист.

16. Запишіть фразеологізми, що мають значення ***швидко***, назвіть відтінки, що їх розрізняють. До якої групи вони належать?

17. Розкрийте значення поданих фразеологізмів, з'ясуйте, чи тотожні вони за значенням, назвіть основу виникнення кожного.

Накрити мокрим рядном — накрити вогнем; лінія поведінки — лінія оборони; вимотувати супротивника — вимотувати нерви.

18. Запишіть фразеологізми зі значенням ***однаково ставитись до всіх***, визначте належність до певної групи.

19. До фразеологізмів ***валитися з ніг***, ***валитися з рук*** входить одне й те саме слово. Чи однакові значення мають ці фразеологізми? Відповідь обґрунтуйте.

20. Випишіть із наведених фразеологізмів ті, що мають значення «*посідати високе місце у суспільстві, колективі*». Допишіть інші фразеологізми з таким самим значенням, складіть з ними речення.

На коні не під'їхати; на коні бути; на коні сидіти; на лаврах спочивати; зі шкури пнутися; їздити верхи; козиря гнути.

21. Запишіть 5—7 фразеологізмів, джерелом яких є твори Т.Г. Шевченка, розкрийте значення кожного.

22. Запишіть 5—7 фразеологізмів, джерелом яких є твори Лесі Українки, Івана Франка; розкрийте їхнє значення та назвіть групу, до якої вони належать.

23. Запишіть 5—7 фразеологізмів, що ввійшли до української мови з мовлення сучасних письменників, політичних діячів. Розкрийте значення кожного, складіть із ними речення.

24. Випишіть з «Енеїди» І.П. Котляревського 8—10 висловів із фразеологізмами, розкрийте їхнє значення, назвіть групу, до якої вони належать за прийнятою класифікацією; виокреміть фразеологізми, створені самим поетом.

25. До поданих фразеологізмів входять слова — назви рослин. Розкрийте значення кожного. Поміркуйте: чи відобразились у ньому особливості цих рослин. Запишіть фразеологізми групами — однозначні, багатозначні.

Золоті верби ростуть; на вербі груші ростуть; як чорт до сухої верби; як виросте гарбуз на вербі; не варт печеної цибулі; цибуля — то панна з гір, що має на собі сто шкір; любить, як собака цибулю; нагодувати цибулею; хто часнику наївся, від того й чути.

26. З поданих випишіть фразеологізми, що відображають характер родинних стосунків; назвіть групу, до якої належить кожен фразеологізм. Допишіть інші, якими ви послуговуєтесь у родинному оточенні.

Де згода в сімействі, мир і тишина — щасливі там люди, багата сторона; мати, мати — тебе ні купити, ні змалювати; грати першу скрипку; а зовиця як синиця, все хвостом крутить; на любов і смак товариш не всяк; хто винуватий — невістка, хоч її і вдома не було; випити чашу до дна.

27. Підготуйте презентацію «Фразеологічне багатство творів Мирослава Дочинця».

28. Напишіть есе «Прекрасна мить життя», скориставшись ілюстрацією на с. 22.

Орфоепічна (ортоепічна) норма

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

Повторення вивченого

Орфоепія (ортоепія)— розділ мовознавчої науки, що вивчає систему норм єдиної вимови, властивої літературній мові.

Орфоепічні (ортоепічні) норми — сукупність правил, що впорядковують мовні засоби щодо вимови.

Таблиця № 12

Предмет вивчення орфоепії (ортоепії)

- звукові особливості мовлення (усне мовлення розглядають не загалом, а тільки з погляду його відповідності літературним нормам)
- правильна вимова звуків (голосних і приголосних)
- правильна вимова звукосполучень
- правильна вимова окремих слів та їхніх форм

Орфоепічна (ортоепічна) помилка — порушення правил вимови.

Практичне значення орфоепії винятково важливе, позаяк дотримання орфоепічних норм, як і інших літературних норм, удосконалює мову як засіб спілкування, полегшує обмін думками. Унормована вимова є однією з ознак культури мовлення.

Таблиця № 13

Вимова голосних звуків

Голосні	Особливості вимови	Приклади
[а], [о], [у], [е], [и], [і] під наголосом	Вимовляємо чітко й виразно	[ви́т′аг] — витяг; [постано́ва]; [ви^{е}дове́ц′] — видавець; [му́др′іс′т′] — мудрість
[а], [і], [у]	В усіх позиціях вимовляємо виразно	[зна́ти^{е}] — знати; [пунктуа́л′н′іс′т′] — пунктуальність; [зв’ітува́ти^{е}] — звітувати
[о]	Лише перед складом з наголошеним [у], [і] вимовляємо з наближенням до [у]	[то^{у}му́] — тому; [зо^{у}зу́л′а] — зозуля; [го^{у}лу́бка] — голубка; [то^{у}б’і́] — тобі
[е]	У ненаголошеній позиції вимовляємо з наближенням до [и]	[ме^{и}та́] — мета; [ре^{и}агува́ти^{е}] — реагувати; [ванта́же^{и}н′:а] — вантаження
[и]	У ненаголошеній позиції вимовляємо з наближенням до [е]	[ви^{е}да́ток] — видаток; [обви^{е}нува́че^{и}н′:а] — обвинувачення; [си^{е}сте^{и}мати́чни^{е}й] — систематичний

Таблиця № 14

Вимова приголосних звуків

Приголосні	Особливості вимови	Приклади
Дзвінкі [б], [д], [д′], [ґ], [г], [з], [з′], [ж], [д͡ж], [д͡з], [д͡з′]	У кінці слова й перед глухими в середині слова вимовляємо дзвінко. **Примітка:** тільки глотковий звук [г] перед глухими вимовляємо як [х]	[наро́д] — народ; [нака́з] — наказ; [чи^{е}мду́ж] — чимдуж; [на́дто] — надто [до́в’ідка] — довідка; [ле́хко] — легко; [к’і́хт′і] — кігті; [н′і́хт′і] — нігті.

Продовження таблиці № 14 на с. 50

Продовження таблиці № 14

Приголосні	Особливості вимови	Приклади
Глухі [т], [т´], [п], [к], [х], [с], [с´], [ш], [ч], [ц], [ц´], [ф]	Перед дзвінкими у межах слова вимовляємо дзвінко	[про́з´ба] — просьба; [воґза́л] — вокзал; [бород´ба́] — боротьба.
Губні [б], [п], [в], [м], [ф]; **шиплячі** [ж], [ч], [ш], [д͡ж]; **задньоязикові** [ґ], [к], [х]	У кінці слова та складу вимовляємо твердо Лише перед [і] вимовляємо як напівм'які	[с´ім] — сім; [ве́ли^{е}ч] — велич; [пи́ше^{и}ш] — пишеш; [пози́чте^{и}] — позичте; [с´м'іх] — сміх; [в'іта́л´ни^{е}й] — вітальний; [ш'іс´т´] — шість; [х'ід] — хід; [к'ілогра́м] — кілограм.
Подовжені шиплячі [ч:], [ж:], [ш:]	Вимовляємо як напівм'які	[роздо^{у}р'і́ж':а] — роздоріжжя; [р'і́ч':у] — річчю.
[з] — (як приймеником)	Перед наступним глухим вимовляємо як [с]	[с тобо́йу] — з тобою; [с Фе́дором] — з Федором.
[з] — (у префіксах **роз-**, **без-**, **через-**)	Можна вимовляти дзвінко [роз] і глухо [рос] залежно від темпу мовлення	[розпи́ска] і [роспи́ска] — розписка; [бе^{и}зпоми^{е}лко́ви^{е}й] і [бе^{и}споми^{е}лко́ви^{е}й] — безпомилковий.
Передньоязикові [д], [т], [з], [с], [ц], [л], [н]	Перед наступним м'яким і перед [і] вимовляємо м'яко	[майбу́т´н´е] — майбутнє; [п'і́с´н´а] — пісня; [го́рд´іс´т´] — гордість.
[д͡ж], [д͡з]	Вимовляємо як один звук. **Примітка:** як два окремі звуки [д]–[ж], [д]–[з] їх вимовляємо тоді, коли належать до різних частин слова	[д͡зво́ни^{е}к] — дзвоник; [нагоро́д͡же^{и}н´:а] — нагородження; [в'ідзи^{е}мува́ти^{е}] — від-зимувати; [п'ідже^{и}ну́] — під-жену.

Відповідно до закономірностей сполучуваності звуків у мовленні деякі орфоепічні (ортоепічні) норми випливають з асимілятивних (уподібнювальних) змін у групах приголосних.

Таблиця № 15

Вимова звукосполук

Звукосполука	Особливості вимови	Приклади
[с] + [ш]	[ш:] ⟶ шш	[при^{е}н´і́ш:и^{е}] — принісши
[з] + [ш]	На початку слова [ш:] ⟶ шш	[ш:и́ти^{е}] — зшити
	У середині слова [жш]	[при^{е}в’і́жши^{е}] — привізши
[з] + [ж]	[ж:] ⟶ жж	[ж:и́ти^{е}] — зжити
[з] + [ч]	[шч]	[шче^{и}са́ти^{е}] — зчесати
[з] + [д͡ж]	[жд͡ж]	[ж д͡же^{и}ре^{и}ла́] — з джерела
[ш] + [с´]	[с´:] ⟶ с´с´	[ви́вчи^{е}с´:а] — вивчишся
[ж] + [с´]	[з´с´]	[не^{и} пор’і́з´с´а] — не поріжся
[ч] + [с´]	[ц´с´]	[не^{и} му́ц´с´а] — не мучся
[ш] + [ц´]	[с´ц´]	[на до́с´ц´і] — на дошці
[ч] + [ц´]	[ц´:] ⟶ ц´ц´	[до^{у}ц´:і́] — дочці
[ж] + [ц´]	[з´ц´]	[на до^{у}р’і́з´ц´і] — на доріжці
[т] + [ч]	[ч:] ⟶ чч	[закв’іч:а́ти^{е}] — заквітчати
[т] + [ц]	[ц:] ⟶ цц	[кори́ц:е] — коритце
[т] + [ш]	[ч:] ⟶ чч	[бага́ч:ати^{е}] — багатшати
[т´] + [с´]	[ц´:] ⟶ ц´ц´	[пи́ше^{и}ц´:а] — пишеться
[з] + [д] + [ц´]	[з´ц´]	[у по^{у}йі́з´ц´і] — у поїздці
[с] + [т] + [ц´]	[с´ц´]	[не^{и}в’і́с´ц´і] — невістці

Треба пам’ятати! Групи приголосних, що з’являються у словах унаслідок словотворення, спрощуються:

проїзд + н(ий) ⟶ [*пройі́зни^{е}й*] — *проїзний;*
контраст + н(ий) ⟶ [*контра́сни^{е}й*] — *контрасний.*

Отже, написання окремих слів не відповідає вимові:
[шісна́д´ц´ат´] — шістнадцять, [ш'іс:о́т] — шістсот, [ш'іздеᵘс´а́т] — шістдесят, [преᵘзиᵉде́н´с´киᵉй] — президентський.

Увага! У словах [пеᵘстли́виᵉй], [хвастли́виᵉй], [виᵉпускни́й] спрощення не відбувається у вимові й не передається на письмі.
Також ніколи не спрощуються звукосполуки [здр], [спр], [стр]: [*здружи́тиᵉс´а*] — *здружитися*, [*сприᵉйма́тиᵉ*] — *сприймати*, [*спрац´ува́тиᵉс´а*] — *спрацюватися*, [*страйкува́тиᵉ*] — *страйкувати*, [*страхови́й*] — *страховий*.

Таблиця № 16

Вимова слів іншомовного походження

Звуки	Особливості вимови	Приклади
[и]	Після приголосних [д], [т], [з], [с], [ц], [р], [ж], [ч], [ш] перед наступним приголосним	[сиᵉсте́ма], [цив'і́л´ний], [шифр], [реᵘжи́м]
[і]	На початку слова вимовляємо чітко	[ідеᵘа́л´но] — ідеально; [іде́йа] — ідея
[е]	Ненаголошений [е] вимовляємо з наближенням до [и] ⟶ [еᵘ]	[теᵘнде́нц´ійа] — тенденція
[и]	Ненаголошений [и] вимовляємо з наближенням до [е] ⟶ [иᵉ]	[сеᵘртиᵉф'іка́т] — сертифікат
[о]	Ненаголошений [о] ніколи не переходить в [у] навіть перед складом з постійно наголошеним [у]	[кору́пц´ійа] — корупція

Зверніть увагу! Українській мові властиві повнозвучна вимова голосних у слові й насиченість мови дзвінкими приголосними. Отже, українська мова милозвучна.

§ 6. Поняття милозвучності. Чергування у/в, і/й як засіб милозвучності

Милозвучність (евфонія) — здатність фонетичної системи мови до мелодійного звучання, тобто приємного для слуху.

Звучання слова — один з допоміжних засобів підсилення виразності та емоційності мовлення.

Милозвучність мовлення досягаємо за допомоги фонетичної будови слів, словосполучень, речень, чергування звуків та їх сполук.

До евфонічних засобів сучасної літературної мови належать фонетичні варіанти мовних одиниць: **в—у**, і—й, з—зі—із, би—б, ж—же.

Таблиця № 17

Чергування у—в

Прийменник і префікс **у** вживаємо	**в** уживаємо
Між приголосними: *Не думав, не гадав, як* **у** *біду попав. Наш* **у***читель.*	Між голосними: *Завдяки розповідям професора все поставало перед нами* **в** *іншому світлі.*
На початку речення перед приголосним: **У** *роботі ох, а їсть за трьох.* **У***війшов до класу.*	На початку речення перед голосним: **В** *українській мові унормованою є кожна її складова.*
Перед наступним **в**, **ф**, а також сполученнями **льв**, **св**, **тв**, **хв** незалежно від закінчення попереднього слова: *Не спитавши броду, не сунься* **у** *воду. Велике значення* **у** *формуванні характеру має самовиховання.*	Після голосного перед більшістю приголосних (крім **в**, **ф**, **льв**, **св**, **хв** і под.): *Сучасне завжди на дорозі з минулого* **в** *майбутнє.*
Після паузи, що на письмі позначаємо комою, крапкою з комою, двокрапкою, тире, крапками, перед приголосним: *Стоїть на видноколі мати —* **у** *неї вчись.* (*Б. Олійник*)	

Запам'ятайте! У—В не чергуються:

— у словах, що вживаються тільки з **в** або тільки з **у**: *впра́ва*, *вда́ча* (пор. *упра́ва*, *уда́ча*); *власний*, *власність*, *властивість*; *увага*, *уза́гальнити*, *умова*;

— у власних назвах: *Вдовенко*, *Врубель*; *Урал*;

— у словах іншомовного походження: *урологія*, *університет*, *унікальний*.

Таблиця № 18

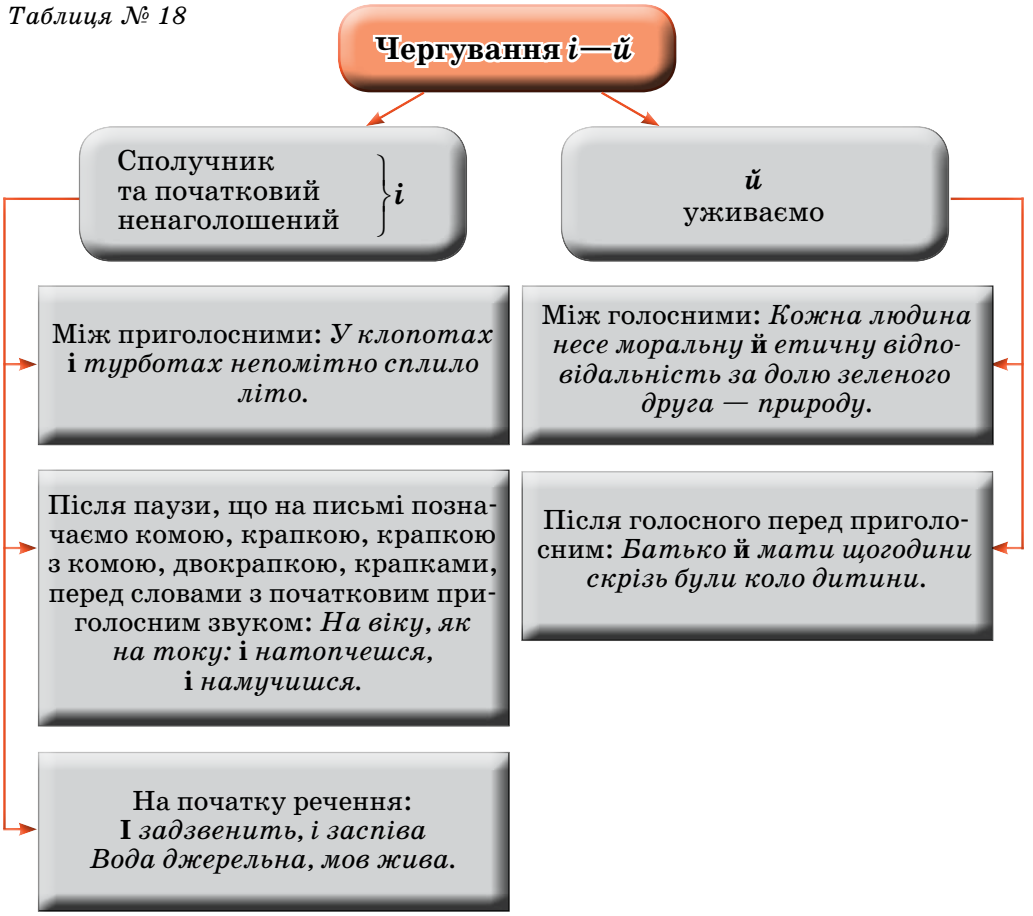

Запам'ятайте! Чергування **і—й** не буває:
— коли зіставляються поняття: *Дні* і *ночі*; *Батьки* і *діти*;
— перед словом, що починається на **й, є, ю, я, ї**: *Ольга* і *Йосип — друзі*;
— після паузи: *У всякого своє лихо,*
І *в мене не тихо.*

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

57. Прочитайте з теоретичного блоку про орфоепічну (ортоепічну) норму і дайте відповіді на такі запитання.

1. Що вивчає орфоепія (ортоепія)?
2. Що таке орфоепічна (ортоепічна) норма?
3. Який предмет вивчення орфоепії (ортоепії)?
4. Що таке орфоепічна (ортоепічна) помилка?
5. Яке практичне значення має вивчення орфоепії (ортоепії)?

58. **1.** Прочитайте вголос слова, визначте, чи однаково вимовляються голосні в кожному слові, чим зумовлено їх вимову (прочитайте про вимову голосних на с. 49).

Шелест, зелень, елемент, березень, лежень;
схилитись, вилити, притишити, схибити, синити;
вірність, свіжість, підхід, ініній, ліміт, спільність;
мороз, мотор, молоко, долото, бурундук, бунчук, сургуч;
веселик, голубка, вечорниці, вередливий, розумний, зрозумілий, соколиний, четверо, придумати, гіркуватий, чіткий, чистилище, розформувати.

2. Поєднайте слова останнього абзацу у групи за спільними нормами вимови.

Зверніть увагу! Ненаголошені голосні є звуками повного утворення і не підлягають редукції (скороченню), ми їх маємо вимовляти повнозвучно. «Ковтання» їх та нечітка вимова, що зумовлює скоромовку, сприймається як огріх, як порушення літературної норми.

59. Прочитайте рубрику «Зверніть увагу» і наведіть приклади слів, що ілюструють це застереження.

60. **1.** Прочитайте строфу з «Веселого алфавіту», замість крапок вставте потрібну літеру. Яку норму ілюструє це слово?

[у] і [о]

Перед нами У та О,
Ми їх дуже любимо.
О — кругленька і пухка,
У — висока і струнка.
Але поруч в однім слові
Вони дуже гонорові.
Слово пишеться «к…ж…х»,
Вимовляється «к…ж…х» —
Ілюстрація тому:
… міняється на …

2. Наведіть приклади слів, що ілюструють цю норму.

3. Поясніть вживання сполучника **і** та прийменника **в** у тексті.

61. Прочитайте строфу з «Веселого алфавіту», замість крапок вставте потрібне слово. Про яку норму вимови йдеться у тексті? Наведіть і запишіть приклади слів, що ілюструють цю норму.

Е та И — веселі сестри,
Нерозлучні ми завжди,
І не сваримось ніколи,
І не маємо біди,
Якщо … над нами,
Е та И чіткі, ясні,
А якщо його немає
Поспішає … до … .

62. Прочитайте подані слова, зважаючи на вимову звуків, позначених виокремленими літерами. Сформулюйте норми, за якими ви їх вимовляєте.

Орфоепічна (ортоепічна) норма

Кров, **любов**, **норов**, **лев**, **посів**, **реактив**, **острів**, **інфінітив**, **футбол**, **фортуна**, **фільтр**, **флейта**, **фрагмент**, **фтор**, **графин**, **коефіцієнт**, **фосфати**, **філософ**, **фотограф**, **хвально**, **хворобостійкий**, **хвостатий**, **нехворощ**, **захворіти**, **схвалити**.

63. Прочитайте слова, визначте, якою спільною нормою вимови їх об'єднано у групи. Які ще норми вимови властиві виокремленим словам?

Хлібороб, ***правдолюб***, погріб, ***гребти***, хлібчик, голубка;

вантаж, рубіж, сторож, книжка, діжка, стежка, ***читач***, прохач, родичка, качка, ківш, ***суміш***, ромашка;

землекоп, гороскоп, шлюпка, кріпкий, сором, чорнозем, сімсот, земляк, тариф, параграф, торф'яний, ***розшифрувати***;

бігти, робітник, білий, піти, пішки, відверто, візерунок, фіолетовий, міркувати, міра, мізерний.

64. Прочитайте, визначте, які орфоепічні (ортоепічні) норми ілюструють подані слова.

1.	Джерельце	дзвініця	віджени
	джем	дзвонар	надзвуковий
	пораджу	дзвоник	
	саджу	подзенькують	
2.	газ	ґаздиня	аґрус
	Ганна	ґанок	ґрасувати
	гаразд	ґвалт	ґринджоли
	гудок	ґудзик	ґречний

Це треба знати! Якщо не розрізняти вимови дзвінких і глухих звуків, то можна плутати різні за змістом слова.

65. Прочитайте рубрику «Це треба знати», підтвердіть цю думку прикладами слів (наприклад: *двір — твір*) або цілими фразами.

66. Прочитайте вірш Б. Олійника «Сиве сонце моє», з'ясуйте, яку вимову має звук **р**.

Рід наш — з кореня верби,
Не шукай древніше знаті:
На фамільному гербі
Ми карбуємо вічне:
«Мати».

В чорнім горі і журі
Віру нашу не підтяти:
Умирають матері,
Та не вмре ніколи
Мати!

Озвучуємо вивчене напам'ять

67. Пригадайте вірш Тараса Шевченка «Садок вишневий коло хати», розкажіть його і з'ясуйте, яку норму вимови шиплячих звуків він ілюструє.

68. Прочитайте строфу вірша М. Рильського «Дощова трилогія», визначте, які норми вимови ілюструє вона.

То стрічалися, то розминались,
Розлучились на розтоках міст,
Наші долі різно колихались,
Як на двох деревах різний лист.

69. Прочитайте, з'ясуйте, яку вимову мають приголосні **д**, **т**, **з**, **с**, **н**, **л**, **ц**.

На розпутті кобзар сидить
Та на кобзі грає;
Кругом хлопці та дівчата —
Як мак процвітає.
Грає кобзар, виспівує,
Вимовля словами,
Як москалі, орди, ляхи
Бились з козаками;
Як збиралась громадонька
В неділеньку вранці;
Як ховали козаченька
В зеленім байраці.

Т. Шевченко. «Тарасова ніч»

70. Подані слова запишіть фонетичною транскрипцією, порівняйте написання з вимовою, запишіть звукосполуки і як їх треба вимовляти (за зразком).

Радишся [ра́ди^{е}с′:а]; [ш] + [с] ⟶ [с′:]
вибачся
держишся
не мучся
зважся
брудниться
нудиться

71. Прочитайте прислів'я відповідно до орфоепічних (ортоепічних) норм, замість крапок вставте потрібне за змістом слово. Запишіть слова фонетичною транскрипцією.

З ледарем поведешся — горя … .
На годину спізнилася — за рік не … .
Бідному з багатим судиться, то краще в морі … .
Не плюй в криницю, знадобиться води … .
Хто сміється, тому не … .

72. **1.** Прочитайте прислів'я, поставте слова, що в дужках, у потрібній формі. Проаналізуйте вимову цих слів, запишіть словосполуки, які змінюються у вимові.

Такий добрий, що в (ложка) води втопив би.
Кожній (свашка) по (ковбаска).
На чужій (сторононька) поклонишся і (вороночка).
З миру по (нитка) — голому сорочка.
Зав'яз пазурець — і (пташка) кінець.

2. Наведіть приклади подібних слів.

Хто швидше?

73. Утворіть від наведених слів нові, що відповідають на запитання *який?*, схарактеризуйте в них звукове явище, зіставте вимову і позначення на письмі груп приголосних. Новоутворені слова поєднайте з іншими за змістом.

Кількість, якість, область, тиждень, дилетант, очистити, виїздити, швидкість, захистити, контраст, кореспондент, кістка.

74. Читаючи, випишіть слова іншомовного походження, переділіть їх на групи за нормами вимови. Сформулюйте орфоепічні (ортоепічні) правила стосовно кожної групи, добираючи свої приклади.

Інформація (від лат. informatio — роз'яснення) — фундаментальне поняття теорії інформації. Останнім часом широко використовують в усіх галузях науки, зокрема філософії, психології, соціології, педагогіці, лінгвістиці. Поняття інформація набуло багатозначності, тож інтерпретують його залежно від сфери вживання. У широкому розумінні інформація — це зміст процесу відображення. На різних рівнях організації матерії відображення і його змістова частина інформації мають свою специфіку, яка залежить від характеру та обставин взаємодії об'єктів *(Короткий психологічний словник)*.

Пригадуємо терміни

75. Запишіть іншомовні терміни, пов'язані з окремими навчальними дисциплінами (математикою, географією, історією тощо), з'ясуйте особливості їх вимови.

Слухаємо й аналізуємо

76. Подивіться і уважно послухайте одне з телевізійних висилань (телепередачу) і продовжіть поданий нижче текст.

Однією з проблем українського мовлення є неправильна вимова голосних та приголосних звуків. Із спостереження за мовленням у телевізійних засобах масової інформації виявлено такі типові помилки: ... .

Милозвучність мови

77. **І.** Прочитайте текст; читаючи, виберіть із дужок потрібний сполучник, обґрунтуйте свій вибір. Доберіть заголовок до тексту.

Термін ***екологія***, який порівняно недавно функціонував лише (в, у) природознавстві (як назва біологічної науки, що досліджує взаємини між організмами та довкіллям), сьогодні розширив своє первісне значення, увійшовши (у, в) сферу багатьох інших наук. (В, у) науковому обігу закріпилося словосполучення ***екологія культури***, ***екологія рослин***, ***соціальна екологія***, ***екологія душі*** та ін. Витворилося чимало словосполучень із похідним прикметником ***екологічний*** (-а, -е, -і): ***безпека***, ***етика***, ***журнал***, ***інформація***... Словотвірне гніздо постійно поповнюється (***екологізація***, ***еколог***, ***екосфера***...), що зумовлено, з одного боку, потребою виокремити (і, й) назвати реалії життя, які повсякчасно виникають у нашому житті, з іншого — (і, й) це найважливіше — приходить усвідомлення: ці реалії треба вивчати, зважаючи не лише на її біологічну, а (і, й) на соціальну сутність і на зв'язок між усім іншим, що її оточує. (І, й) йдеться не лише про певні «санітарні» заходи. Адже людина живе не просто (у, в) природі чи соціумі, а (в, у) ціннісно-змістовому універсумі, який складався (в, у)продовж століть.

(І, в) такому сенсі словосполучення ***екологія мови*** має право функціонувати як мовознавчий термін. Семантично спорідненим є широковживаний вислів ***культура мови*** (***мовлення***), але семантичне поле першого є набагато ширшим.

Йдеться не лише про дотримання мовних норм чи про вищий рівень, який визначає культура мови, — майстерне використання мовно-виражальних засобів залежно від мети (й, і) обставин спілкування, йдеться, наприклад, про збереження рівноваги між літературним різновидом національної мови та її територіальними діалектами, про визначення статусу суржику, йдеться про взаємини державної мови з мовами інших національностей, що живуть (в, у) Україні. Отже, одне зі значень цього терміна — **наука про мову** як середовище, що забезпечує повноцінне життя і розвиток народу, нації, особистості, виступає об'єднавчим чинником збереження державності (*О. Сербенська*).

ІІ. Виконайте завдання за текстом.

1. Запишіть словосполучення із похідним прикметником *екологічний*, продовжіть цей ряд.
2. Поповніть новими словами словотвірне гніздо *екологія*.
3. Перекажіть текст, дотримуючись норм милозвучності.
4. Розкрийте значення терміна «екологія мови».
5. Поясніть значення слів *соціум*, *універсум*, доберіть до них синоніми.

78. **І.** Прочитайте поданий теоретичний матеріал про звукові повтори та уривки віршів і порівняйте їхні звукові «малюнки».

Таблиця № 19

Звукові повтори

Алітерація — повтор одного або кількох приголосних звуків у суміжних або розташованих недалеко одне від одного словах.

Асонанс — повтор одного або кількох голосних звуків у суміжних або розташованих недалеко одне від одного словах.

Звукова анафора — повторення однакових звуків на початку слів, рядків, речень.

Звукова епіфора — повторення однакових звуків наприкінці слів, рядків, речень.

Рима — звуковий повтор, побудований на співзвучності кінцевих слів та їхніх частин.

1. Думи мої, думи мої,
Квіти мої, діти!
Виростав вас, доглядав вас —
Де ж мені вас діти!
В Україну ідіть, діти!
В нашу Україну...
Т. Шевченко

2. Треба хліба людині й металу,
Треба музики і п'єдесталу,
Та мабуть, над усе до загину
Треба віри людині в людину.
В. Забаштанський

3. Сипле, стелить сад самотній
Сірий смуток — срібний сніг, —
Сумно стогне сонний струмінь,
Серце слуха скорбний сміх.
Серед саду страх сіріє,
Сад солодкий спокій снить, —
Сонно сипляться сніжинки,
Струмінь стомлено сичить.
Стихли струни, стихли співи,
Срібні співи серенад, —
Стиха сипляться сніжинки —
Спить самотній сад...
П. Столярчук

4. Осінний день, осінний день, осінний!
О синій день, о синій день, о синій!
Осанна осені, о сум! Осанна.
Невже це осінь, осінь, о! — та сама.
Л. Костенко

II. Виконайте завдання за текстами.

1. У яких прикладах відтворено душевний стан людини, а в яких — стан природи?

2. З якою метою кожен автор використовує повторення однакових звуків?

3. Який стилістичний засіб підсилення виразності мовлення використовує кожен автор?

4. Наведіть приклади звукових повторів у художньому стилі мовлення.

Самооцінювання знань

1. Переділіть слова на групи за нормами вимови, сформулюйте орфоепічні (ортоепічні) норми щодо кожної групи.

Підзахисний, Мюнхен, мишці, відсів, віддзеркалити, бюджет, у діжці, на гармошці, віддзьобувати, відштовхнути, п'єдестал, внучці, відцуратися, ін'єкція, кішці.

2. З поданих варіантів вимови звуків виберіть ті, що відповідають вимовним нормам, сформулюйте їх, запишіть слова відповідними групами.

Ле[х/г]ко, ле[х/г]ше, поле[х/г]кість, поле[х/г]шити, во[х/г]ко, кі[х/г]ті, збере[х/г]ти, мор[х/г]нути.